

Ugrin Emese – Varga Csaba

A gazdasági világválság kiszélesedése társadalmi válsággá

1. A gazdasági (társadalmi, politikai) válság újraértelmezése

A világválság első hetei után egyre szélesebb körben indult meg *az új gondolkodás* a világválságról és következményeiről. Már az is eltérő, hogy a világválság jelenségeiről ki-ki milyen területre figyel. Az új gondolkodásban szükségképpen *keverednek régi és új paradigmák*, ám a különböző nézetek közötti disputa is elindult. Ebben a részben mintaként nyolc híres tudós, szakértő véleményét¹ foglaljuk össze.

Nemzetközi szaktekintélyek gondolatai a válság természetéről, történelmi jelentőségéről és az új kihívásokról:

1. Soros György: A jövőbeli válságok elkerüléséről

Szembetűnő jegye a mostani pénzügyi krízisnek, hogy nem valamilyen külső sokk okozta mint például annak idején az OPEC áremelése az olajválságot, hanem maga a pénzügyi rendszer idézte elő. E tény – a rendszerben rejlő tökéletlenség – ellentmond az általános elméletnek, mely szerint a pénzpiacok az egyensúly felé tendálnak, és az attól való elmozdulások vagy véletlenszerűen, vagy váratlan külső események hatására következnek be. E teória az alapja a jelenlegi piacszabályozásnak is, ám a válság meggyőzően bizonyítja, hogy valami nagyon nincs rendben vele.

REFLEXÍV PIACOK - Az általam kidolgozott alternatív elmélet szerint a pénzpiacok nem tükrözik megfelelően a fundamentális feltételeket, hanem mindig valamiképpen elfogult vagy torz képet adnak. Ami ennél fontosabb, a szereplők által képviselt, és az árakban kifejeződő torz nézetek befolyásolhatják az úgynevezett fundamentumokat, amelyeket az áraknak elvben tükrözniük kellene. Az árak és az alapok közti eme kétirányú kapcsolatot „reflexivitásnak” nevezem. Azt állítom, hogy a piacok mindig reflexívek, és alkalmanként messze eltérhetnek az úgynevezett egyensúlytól. Más szóval, hajlamosak lufikat növeszteni.

Az amerikai ingatlanlufi kidurranása detonátorként szolgált annak a sokkal nagyobb szuperlufinak a szétrobbanásához, amely a nyolcvanas években, a piaci fundamentalizmus domináns felfogássá válásának idején kezdett kialakulni. E felfogás vezetett a deregulációhoz, a globalizációhoz és a piacok egyensúlykeresésének hamis elgondolásán alapuló pénzügyi innovációkhoz.

A kártyavár most összeomlott. A Lehman Brothers szeptemberi csődjével megtörtént az elképzelhetetlen: a pénzügyi rendszernek megállt a szívverése. Azonnal el is kezdték mesterségesen lélegeztetni; a fejlett világ hatóságai gondoskodtak arról, hogy egyetlen más fontos pénzintézet se mehessen tönkre. A globális pénzügyi rendszer perifériáján lévő

¹ http://www.fn.hu/hetilap/nezopont/20081230/globalis_kihivasok_2009/

országok viszont nem tudtak hasonló garanciákat nyújtani. Elindult a tőke kivonás Kelet-Európából, Ázsiából és Latin-Amerikából, minden valuta gyengült a dollárhoz és a jenhez képest, a nyersanyagárak zuhantak, a feltörekvő piaci kamatok pedig emelkedtek.

A rendszer megmentéséért indított harc még folyik. De ha sikeres lesz is, a fogyasztókat, a befektetőket és a cégeket trauma éri. Elkerülhetetlen a súlyos recesszió, és a tartós hanyatlás sem zárható ki. Mi hát a teendő? A szabályozó hatóságoknak felelősséget kell vállalniuk, hogy nem engedik túl nagyra nőni a piaci lufikat. Mostanáig elhárították az ilyen felelősséget. A lufiképződést persze nem lehet megakadályozni, lehetséges viszont elfogadható határokon belül tartani. Ehhez azonban nem elegendő a pénzkínálat kontrollja. A hatóságoknak tekintettel kell lenniük a hitelezési feltételekre is, mert a pénz és a hitel nem jár kéz a kézben. A pénztől megkülönböztetett hitel kontrolljához további eszközöket kell bevetni, helyesebben reaktiválni, mert az ötvenes és hatvanas években már használatban voltak; gondolok itt a banki kamatmarzs- és tartalékkövetelmények módosítására. S hogy a mai szofisztikált pénzügyi világban ne lehessen kijátszani ezeket, csak olyan termékeknek volna szabad megjelenniük a piacon, amelyeket a hatóságok előzőleg jóváhagytak.

Mivel a szabályok alkotói és alkalmazói emberek, tévedhetnek. De visszacsatolást kaphatnak a piacról, s így korrigálhatják hibáikat. Azaz, ha a lufi nem zsugorodik, lehet tovább szigorítani. Százszázalékos pontosság azonban nincs, mert a piacok szintén tévedhetnek. Az optimális egyensúly keresése a próbálkozások és a kudarcok végeláthatatlan folyamata.

GREENSPAN MANIPULÁCIÓI - A hatóságok és a piaci szereplők között már zajlik a macska-egér játék, de valódi természetét még nem vették tudomásul. Alan Greenspan, a Fed korábbi elnöke a manipuláció mestere volt kétértelmű megnyilatkozásaival, ám helyett, hogy elismerte volna, amit tett, azt a látszatot keltette, mintha csak passzív megfigyelő lett volna. Elnöksége idején ezért nőhettek oly nagyra a vagyonlufik.

Miután a pénzpiacok globálisak, a szabályozásnak is nemzetközinek kell lennie. Az amerikai fogyasztó nem lehet többé a világgazdaság motorja, más országoknak szintén élénkíteniük kell a gazdaságaikat. Csakhogy a periférián lévőknek, nagy külkereskedelmi többlet hiányában, önerőből nincs módjuk ciklusellenes politikára. Az ezzel járó költségvetési hiányt kell a Nemzetközi Valutaalapnak (IMF) finanszíroznia, akár szuverén vagyonalapok bevonásával is.

Bár a túléléshez erősíteni kell a szabályozást, nem szabad túl messzire menni. Meg kell maradni a stabilitás fenntartásához szükséges minimális szinten.

2. Harold James: egy aranykor vége - A múlt kríziseinek tanulságairól

(A Princeton University Woodrow Wilson School történelem és nemzetközi ügyek professzora, a firenzei European University Institute történelem professzora)

Magunk mögött hagytuk 2008-at, mely esztendőre úgy fogunk emlékezni, mint az 1930-as és 1940-es évtizedekben megalapozott politikai és gazdaság világtrend átalakulásának évére. Végéhez közeledik a globalizáció egy bizonyos formája, amelyet nagyrészt a pénzáramlás soha nem látott növekedése vezérelt.

A globalizációnak a múltban is voltak drámai epizódjai. Akárcsak a történelem során feljegyzett korábbi periódusait, a XX. század végét és XXI. elejét is a gyors innováció

fémjelezte, ami a vagyonok és a jólét széles körre kiterjedő jelentős gyarapodásához vezetett. Vagyis a globális szegénység leküzdésére ma nagyobb az esély, mint valaha.

A globalizáció korábbi hullámain egyetlen gazdasági szektor specifikus dinamikája határozta meg. A XVIII. századi expanzió alapja a mezőgazdasági termelékenység javulása volt, ami az úgynevezett első ipari forradalom idején a vásárlóerő és a személyes fogyasztás növekedését eredményezte. Aztán a XIX. század második felében az ipar, különösen a vas- és acélgyártás felfutása forradalmasította a közlekedést a gőzmozdony és a vasbordázatú gőzhajó révén.

VÁLSÁGOK ÚJÍTÓ EREJE - Gazdaságtörténészek a termelés és a foglalkoztatás két nagy változását szokták azonosítani az elmúlt kétszáz évben: az első a mezőgazdaságtól az ipar felé való elmozdulás a XIX. században, a második a szolgáltatások előtérbe kerülése a „rég” feldolgozóipar rovására a XX. században. Mindkétszer valamilyen válság teremtette meg a feltételeket a fejlődés új modelljének kialakulásához.

Európa az 1840-es években élte meg az utolsó nagy, kontinensméretű éhínségeket. A mezőgazdaság összeomlása elég volt ahhoz, hogy más területeken is komoly visszaesést idézzon elő. Amikor a válság elmúlt, sok paraszt más munka után nézett, ami lökést adott az első ipari forradalom központi ágazatainak.

Az 1930-as évek nagy világválsága hasonló volt abból a szempontból, hogy annak hatására átalakult a gazdaságszerkezet. Az ipari foglalkoztatás gyengülése nyomán a munkások más szakmákban helyezkedtek el, s ekkor vált nyilvánvalóvá a későbbi szolgáltató gazdaság igazi hátterét adó képzettség és szaktudás fontossága.

A régi ágazatok azonban egyik alkalommal sem tűntek el. Egyszerűen hatékonyabbá váltak. A mostani hitelpiaci krach azért fordulópont, mert felszínre hozta az elmúlt évtizedek növekedésében főszerepet játszó pénzügyi szektor gyengeségeit. Éppen a pénzügyileg legmagasabb fejlettségi szinten lévő országokban – Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország, Svájc – jöttek elő a leginkább a bankok külső felügyeletének és belső kontrolljának hiányosságai.

TECHNOLÓGIAI VÁLTOZÁS A VÁLASZ - Az új környezethez való alkalmazkodás két ellentétes forgatókönyv szerint mehet végbe. Az egyik – a rosszabbik – a szabályozás szigorítása. A XIX. században jó szándékú emberek a mezőgazdasági árak erősebb regulációját követelték. Az 1930-as évek káoszában sokan a kényszerített egyesüléseket, kartelleket és az állami felügyeletet tartották a követendő útnak. A jobbik válasz azonban mindig is a technológiai változás volt. Az új eszközöknek és eljárásoknak köszönhetően a mezőgazdaság és az ipar sokkal termelékenyebbé vált. S minél kevesebb embert foglalkoztat egy ágazat, annál kevésbé sebezhető rajta keresztül a gazdaság egésze.

A bankszektor gondjaira most valószínűleg szintén az innováció lesz a tartós megoldás. A szabályozási és felügyeleti funkciókat úgy fogják kezelni, hogy intenzívebben tesztelik a hipotetikus helyzetekre – például az ágazat egyik nagy szereplőjének csődjére vagy geopolitikai megrázkódtatásokra – adott válaszokat. A tranzakciókat engedélyező vagy tiltó algoritmusokkal ki lehet küszöbölni az érdekek ütközését. Ahogyan a tőzsdei kereskedés sem igazán a parketten zajlik már, ugyanúgy a banki feladatokat is gépek fogják átvenni. A pénzügyi közvetítés egyre inkább összekapcsolt szoftverrendszerek dolga lesz.

Az ágazatban dolgozók nyilván elszántan érvelnek majd az emberi tényező fontossága mellett. Annak idején úgy hitték, hogy a gépi betakarítással – az emberi szem mellőzésével – romlik a termény minősége. Később úgy, hogy az autógyárakban a robotok nem válthatják ki a kétkezi munkást. A hús-vér bankár nem nélkülözhetetlen többé; semmi egyéb mint státusszimbólum.

Az idén – ahogyan a bankoknál folytatódnak a leépítések – kiderülhet, hogy a kisebb pénzügyi szektor jobb pénzügyi szektor is egyben.

3. Joseph E. Stiglitz: kellőképpen merész-e Obama? - A globalizáció tökéletlenségéről (Columbia University közgazdaságtan-professzora, Nobel-díjas közgazdász)

Régóta mondtam, hogy csak idő kérdése, mikor durran ki az amerikai ingatlanpiaci buborék, s hogy minél tovább növekszik, annál nagyobb lesz a robbanás, és annál súlyosabb (és globálisabb) gazdasági visszaesést von maga után. Így is történt: az Egyesült Államok csakugyan lejtőre került, ennek összes szomorú következményével a világ egészére nézve.

Az adóbevételek csökkenése miatt az államok és a települések visszafogják kiadásait. Az amerikai export gyengülni fog. A lakossági fogyasztás esik, amint az várható is volt. Az ingatlanárak és a részvényárfolyamok zuhanása miatt óriási mértékben, ezer milliárd dolláros nagyságrendben apadt az emberek vagyona. Ráadásul az amerikaiak többsége tovább nyújtózkodott, mint ameddig a takarója ért, saját otthonát használva hitelei fedezetéül.

Mindezen problémák akkor is fennállnának, ha nem üt be még a pénzügyi válság is. Az amerikai gazdaságot a túlzott hitelfelvétel hajtotta, ami a rossz hitelkihelyezéssel és a kockázatos származékos termékekkel párosulva a hitelpiacok befagyásához vezetett. Elvégre, ha a bankok a saját mérlegüket sem ismerik, másokéban sem fognak bízni.

FEHÉR HÁZI KAPKODÁS: A Bush-kormány nem látta, hogy jönnek a bajok; amikor itt voltak, tagadta, hogy bajok lennének; aztán minimalizálni igyekezett jelentőségüket; végül pánikba esett. Mivel a pénzügyi tárca élén a bajok egyik okozója, a deregulációt támogató Henry Paulson állt, nem meglepő, hogy a kormány hol ilyen, hol olyan stratégiához folyamodott, abszolút meggyőződéssel hirdelve mindegyiket, hogy aztán percek múlva már egy másik mellett álljon.

Nemrég széles körű vita bontakozott ki arról, milyen veszélyekkel jár, ha felszínre kerülnek a globális gazdaság masszív egyensúlytalansági tényezői. Amit most látunk, az éppen ennek része. Ám ugyanígy alapvető változások mennek végbe a globális gazdasági hatalom megoszlásában is: a világ megsegítésére igénybe vehető likvid pénzek Ázsiában és a Közel-Keleten vannak, a globális intézmények ugyanakkor nem tükrözik ezt az új realitást.

A globalizáció folyamányaként egyre jobban függünk egymástól. A világ legnagyobb gazdaságában nem lehetséges visszaesés anélkül, hogy ennek ne lennének globális kihatásai. Már régóta hangoztatom, hogy a szétkapcsolás mítosz; a bizonyítékok most alátámasztják ezt. Annál is inkább, mert az Egyesült Államok nemcsak recesszióját exportálta, hanem elhibázott deregulációs filozófiáját és mérgező jelzőlogtermékeit is, így a pénzintézetek most Európában és másutt is hasonló gondokkal küszködnek. A fejlődő világ sokat profitált a legutóbbi gazdasági boomból a pénzáramlás, az export és a magas nyersanyagárak révén. Ez most a

visszajára fordul. A helyzet végső iróniája az, hogy jelenleg a szegény és rosszul irányított gazdaságokból áramlik a pénz az Egyesült Államokba, oda, ahonnan a globális problémák eredtek.

Mindezek fényében az amerikai és a világgazdaság még akkor is igen nehéz időszaknak néz elébe, ha Barack Obama és más vezetők mindent helyesen tesznek. Nemcsak az a kérdés, meddig fog tartani a recesszió, hanem az is, mi lesz utána: visszatér-e a robusztus növekedés, vagy csak lanyha javulás várható?

ÖRDÖGI SPIRÁL: Én most az utóbbira szavaznék, főleg mert az óriási adósságörökség valószínűleg csökkenti a szükséges élénkítés iránti lelkesedést. Kellően nagy – a GDP 2 százalékát meghaladó – élénkítés hiányában ördögi spirálba kerülünk: a gazdasági lassulás miatt több cég megy csődbe, ez lenyomja a részvényárfolyamokat, növeli a kamatszintet, aláássa a fogyasztói bizalmat, gyengíti a bankokat, miáltal még tovább csökkennek a kiadások és a beruházások.

A Wall Streeten sokan megint fiskális szigorról papolnak, s noha inkompetenciájuk világosan bebizonyosodott, van, ahol még mindig hisznek nekik. A deficitnél fontosabb, mire megy el a pénz. A magas hozamú oktatási, technológiai vagy infrastrukturális beruházások javítják a nemzet mérlegét. Ha Obama a Wall Street helyett ösztöneire hallgat és merészen cselekszik, van esély rá, hogy a gazdaság 2009 vége felé elkezdjen magához térni. Ha nem, akkor az Egyesült Államok és a világ rövid távú kilátásai egyaránt borúsakká válnak.

4. Edmund S. Phelps: a kapitalizmus jövője - Az innováció erejéről

(Columbia University Capitalism and Society Center igazgatója, Nobel-díjas közgazdász)

Európában sokan beszélnek manapság a kapitalizmus végéről. Elfelejtik, hogy a kontinensen a kapitalizmus egyszer, a harmincas években már átadta a helyét – gyakran erőszakos úton – az etatizmusnak és a korporatizmusnak, és csak néhány országban kelt újra életre a nyolcvanas években. A mostani pénzügyi válság közepette helyénvaló a kérdés, vajon a kapitalizmus haszna – már ha van neki – még mindig nagyobb-e, mint a költsége. Kritikusai szerint az, ami jó benne, tudniillik a vállalkozói szellem, átültethető egy másféle, a rá jellemző destruktivitástól mentes rendszerbe.

A kapitalizmust eleinte „progresszív” voltáért csodálták – ahogyan azt Marx is megfogalmazta. A termelékenység, ha egyszer nőtt, nem esett vissza. Európában a pénzügyi kapitalizmus 1820 körüli kialakulása idején egyik ország a másik után tapasztalt ilyen termelékenységjavulást: Nagy-Britanniától Belgiumon, Franciaországon, Németországon át egészen Ausztriáig. Az Egyesült Államokban a folyamat még gyorsabb volt, és korábban is kezdődött. A rendelkezésre álló kevés adatból az vehető ki, hogy a bérek ugyanígy emelkedtek.

NYITOTTSÁG AZ INNOVÁCIÓRA - Egy népes tábor szerint a mostanában kulmináló növekedésen túli további termelékenységjavulásnak már csekély értéke van a rettenetes költségekhez képest. Én azonban úgy látom, s empirikus kutatásaim is azt mutatják, hogy e divatos hipotézis nem tartható. Mindenekelőtt az európaiak szemében a kapitalizmus nem más, mint a szabad piac, a laissez-faire. Csakhogy a kapitalizmus valójában az innovációra való nyitottságot jelenti. Önmagában nem fenyegeti senki jóléti juttatásait.

A hipotézis még a legnyilvánvalóbb hasznot is tagadja. Nagyon is fontos, hogy a termelékenységnövekedés szinte mindig maga után vonja a fizetések emelkedését a gazdaság egészében, ami pedig társadalmi érték, óriási haszonnal. A termelékenység javulása lehetővé teszi, hogy az emberek az egyhangú és fárasztó munka helyett izgalmas és kreatív tevékenységeket folytassanak. A marxi kor „sötét, ördögi taposómalmái” nem a nagyobb állami szabályozás, hanem a nagyobb termelékenység nyomán tűntek el.

A másik gond a hipotézissel az, hogy az állítólagos költségek nem léteznek vagy eltúlzottak. Téves elképzelés, hogy a jól működő kapitalizmus gyenge munkaerőpiachoz, magasabb munkanélküliséghez vezet. Éppen ellenkezőleg, az általa ösztönzött innováció munkahelyeket teremt mind az új ötleteken nyugvó termékek vagy szolgáltatások előállításában, mind a marketingben, mind a menedzsmentben.

Tény, a kapitalizmus zavart és bizonytalanságot idéz elő. De a másik oldalon egyedülálló módon ösztönzi a vállalkozókat újdonságok kitalálására és piaci kifejlesztésére, és ugyancsak egyedülálló izgalmat nyújt a fogyasztóknak az új felfedezésében. Legnagyobb teljesítménye talán az volt, hogy a munkahely rutinját és ebből következő unalmát átalakította változássá, szellemi stimulussá, problémamegoldássá. Igaz, a kapitalizmus szüleménye volt a futószalag is. Ámde a kommunista Szovjetunió és Európa szocialista fele szintén nem boldogult futószalag nélkül.

A XIX. század végén Európa Londontól Bécsig az üzleti élet átalakulását ünnepelte. Világos volt persze, hogy a pezsgésért némi árat is kell fizetni kényelmetlenségek és szorongások formájában. Ám a többség nem akart visszatérni a múlt nyugalomához. Aztán mégis visszatért – noha nem önszántából –, amikor a gazdasági intézmények etatista és korporatista változásai gátat szabtak az innovációnak és az ambíciónak. Az európai munkahely ismét szürke lett.

BÜROKRÁCIA VERSUS KREATIVITÁS - Okos és jó szándékú emberek ma arról beszélnek, hogy a vállalkozói szellem feltámasztható, de be kell ágyazódnia egy új, a szociális befektetésekre orientált gazdaságba, mert így segíthet például a globális felmelegedés elleni küzdelemben, az energiatakarékosságban. Az ilyen elgondolással az a baj, hogy bürokratizálná a gazdaságot, állami intézményekre bízna a kiadások jelentős részét, és állami megrendelések teljesítésére korlátozná sok cég szerepét. Ez persze önmagában nem volna szükségképpen rossz, de azzá válna, ha megfojtaná az egyének képességét, hogy újításokat hozzanak létre egy nyitott piac számára. A harmincas években volt egy nem irányított kísérlet, amelyen ellenőrizni lehet ezt: a viszonylag kevésbé bürokratizált amerikai gazdaság innovációban messze leghagyta az újrabürokratizált nyugat-európaiakat.

Így bár 2008 kétségkívül a kihívás éve volt a világgazdaság számára, biztos vagyok benne, hogy az innovációt értékelő országok jól teszik, ha fenntartják a kapitalizmust.

5. Nouriel Roubini: kockázatos önáltatás - A bankok és a pénzpiacok ideai kilátásairól (New York University - Stern School of Business közgazdaságtan-professzora, RGE Monitor elnöke)

Nyolc évtizede, a múlt század harmincas éve óta nem éltek át a világ pénzpiacai a tavalyihoz fogható válságot. Több nagy pénzintézet csődbe ment, mások a felvásárlás sorsára jutottak, vagy csak állami tőkeinfúzióval maradtak életben. A tőzsdék több mint 50 százalékot

estek, hatalmasra nőttek a kamatkülönbségek, súlyos likviditás- és hitelhiány lépett föl, és sok feltörekvő ország a Nemzetközi Valutalapoz (IMF) volt kénytelen fordulni segítségért.

Mi vár ránk 2009-ben? Vajon már mögöttünk van a neheze, vagy még előttünk? A kérdés megválaszolásához tisztában kell lenni azzal, hogy a gazdasági kibocsátás csökkenésének és a pénzügyi feltételek romlásának ördögi körébe kerültünk.

Az Egyesült Államok bizonyosan az utóbbi évtizedek legsúlyosabb recesszióját fogja átélni, amely eltarthat vagy két évig, tehát jócskán 2009-en túl is. Szintén visszaesés lesz Nagy-Britanniában, a kontinentális Európában, Kanadában, Japánban és a többi fejlett gazdaságban. A feltörekvő országokat a „kemény landolás” veszélye fenyegeti, ahogyan a kereskedelmi, pénzügyi és árfolyamcsatornákon keresztül elérnek hozzájuk a reálgazdasági és a pénzügyi megrázkódtatások.

DEFLÁCIÓS VESZÉLY - A fejlett gazdaságokban a recesszió pár hónapja még az 1970-es évekéhez hasonló stagfláció rémét idézte föl. Most inkább csökkenő inflációval kell számolni, mert immár az látszik, hogy a kereslet elmarad a kínálattól, így a cégek nemigen drágíthatnak, a növekvő munkanélküliség pedig fékezi a bérek emelkedését. E tényezőknek, kiegészülve a nyersanyagárak meredek esésével, az lesz a következményük, hogy a fejlett gazdaságokban a pénzromlás üteme lelassul 1 százalék közelébe. Ha van mitől tartani, az nem a stagfláció, hanem a defláció. Utóbbi azért veszélyes, mert likviditási csapdát okoz. A nominálkamatok nem mehetnek zéró alá, így a monetáris politikának elvész a hatékonysága, tehetlenné válik.

A mai globális válságot az amerikai lakáspiac összeomlása váltotta ki – de nem az okozta. Az Egyesült Államok mértéktelenül eladósodott lakóingatlan- és áruvásárlási jelzáloghitelekkel, bankkártya-, autóvásárlási és diákhitelekkel. Ugyanígy mértéktelen volt az ilyesfajta adósságok származékos termékekké való átalakításában, a helyi önkormányzatok hitelfelvételében, a hitelből finanszírozott cégfelvásárlásokban, a vállalati kötvénykibocsátásokban és a szabályozatlan hitelbiztosítási ügyletekben.

Mindezek a kóros elváltozások ráadásul nem is korlátozódtak csupán az Egyesült Államokra. Sok más országban lufivá nőtt a lakáspiac – a kockázatokat nem tükröző olcsó hitelnyújtás miatt –, továbbá a nyersanyagpiac, miként a kockázattöke-társaságok és a fedezeti alapok tevékenysége is. Amit ma látunk, az az árnyékbanki rendszer bukása: azon nem banki pénzintézetek komplexumáé, amelyek bankokra emlékeztetően vettek föl rövid lejáratú hiteleket likvid módon, aztán hosszú lejáratra investáltak illikvid módon.

A következmény a történelem eddigi legnagyobb vagyons- és hitellufijának kidurranása, amelynek vesztesége várhatóan meg fogja közelíteni a 2 ezer milliárd dollárt. Így ha a kormányok nem igyekeznek a bankok újratökésítésével, a hitelválság még súlyosabb lesz, mert a veszteségek gyorsabban nőnek az újratökésítési igényeknél.

A NEHEZE MÉG HÁTRAVAN - A részvényekre és más kockázatos instrumentumokra vonatkozóan valamifajta általános egyetértés kezd kialakulni, hogy a tavalyi drámai értékvesztéssel eljött a mélypont, ahonnan már nincs többé lejtmenet, csak gyors felívelés. Pedig a neheze még előttünk van. Az elkövetkező hónapokban mind a makrogazdasági hírek, mind a vállalati eredményjelentések sokkal rosszabb képet fognak mutatni a vártnál, ami fokozott nyomás alá helyezi a kockázatos befektetéseket, mert az

elemzők még mindig azzal áztatják magukat, hogy a gazdasági zsugorodás enyhe és rövid lesz.

Bár a G7 és más országok mentőakciói csökkentették a totális pénzügyi rendszercsőd veszélyét, maradtak sebezhető pontok, kezdve attól, hogy a fedezeti alapok a nyomott piacokon kényszerülnek vagyoneledásokra, egészen odáig, hogy néhány feltörekvő ország biztosan nem ússza meg a mindenre kiterjedő válságot. Csakis a fejlett és a kevésbé fejlett országok összehangolt, agresszív és hatékony cselekvése garantálhatja, hogy a globális gazdaság az elhúzódó stagnálás helyett legalább 2010-ben magához térjen.

6. Olivier Blanchard: merre van a kiút a válságból? - A krízis elleni lépésekről (IMF vezető közgazdásza)

Eseményeknek és híreknek mindabban a zűrzavarában, amely a jelenlegi globális válságot jellemzi, nehéz olykor tisztán látni és nyomon követni, mi is történik pontosan. Ám egyet hátra lépve (amit persze könnyebb megtenni piaci szünnapokon) a kép kitisztul, és menten jobban látszik az is, mit kellene tenni.

Hadd vázoljam mindenekelőtt három pontban, hogy áll most a helyzet. Először is, a fejlett országok valószínűleg túl vannak már a pénzügyi válság nehezen. Lehetnek persze még csontvázak a szekrényben – ismeretlen hitelbiztosítási pozíciók vagy rejtett veszteségek a mérlegekben –, de a piaci befagyás és a szemérmetlen kockázati felár legrosszabb napjai már minden bizonnyal elmúltak. Másodszor, a krízis sajnos áterjedt a feltörekvő országokra. A nemzetközi portfólió-reallokáció és a pénzek biztonságosabb eszközökbe való átirányítása nemcsak pénzügyi, hanem árfolyamválságot is okoz. Miután ezzel párhuzamosan a fejlett országokban csökken a gazdasági kibocsátás, a feltörekvők egyszerre szenvedik meg a hitelköltségek emelkedését és a külpiaci kereslet csökkenését. Harmadszor, a fejlett világban az emberek részint a vagyonevesztés, részint az 1930-as évek totális krachjának megismétlődésétől való félelem miatt drasztikusan visszafogják kiadásaikat, elhalasztva vásárlásaikat, amíg a bizonytalanság el nem múlik. Ennek hatására meredeken csökken a kibocsátás és a foglalkoztatás, ami csak fokozza a félelmeket, így viszont tovább gyengülnek a kiadások.

Ha a fenti helyzetértékelés korrekt, akkor egyenesen következnek belőle a szükséges teendők.

1. Finomítani és konszolidálni kell a pénzügyi rendszer rendbetétele érdekében eddig hozott intézkedéseket. Az októberi mélypontra jó volt látni, hogy a kormányok rémületükben legalább nyomban akcióba lendültek a pénzügyi fronton – amihez a jegybankok bőséges likviditást biztosítottak. Majd a kormányok hamar felismerték, hogy a fő kérdés a fizetőképesség. Programokat alkottak vagyonevásárlásra (hogy megtisztítsák a pénzügyi intézetek mérlegeit), újratőkésítésre (hogy a bankok képesek legyenek működni és hitelezni), valamint garanciavállalásra (hogy a betétesek biztonságban tudják pénzüket). Az intézkedések tehát nagyjából körvonalazódtak, a megvalósítás azonban gyakran ötletszerű. Hamarabb le lehetett volna szűrni a korábbi bankválságok tanulságait. A válságkezelő programok módosításai miatt – főleg az Egyesült Államokban – a piacokon megmaradt a zavarodottság, a magánbefektetők pedig addig nem szállnak be a pénzügyi intézetekbe, amíg nem látják világosan, mit tesznek a kormányok.

2. A feltörekvő országoknak segítséget kell kapniuk a válság kezeléséhez. Nem egyszerűen likviditásra van szükségük, hogy fenntarthassák valutáik árfolyamát a nagy

összegű tőke kivonások idején. Többről van szó: a távozó befektetők jó része sokáig biztosan nem is akar majd visszatérni, az érintett országoknak pedig tudomásul kell venniük e tény, és alkalmazkodniuk kell hozzá. Némelyek önerőből is képesek erre, így elegendő, ha likviditáshoz jutnak, és engedik végbemenni a korrekciót. Másutt viszont a tőke kivonás csak nehezíti az amúgy is súlyos helyzetet. A Nemzetközi Valutaalap (IMF) a maga részéről új hitelkereteket nyitott, lehetővé téve, hogy az előzetes kvalifikáción megfelelő országok minimális feltételekkel jussanak forrásokhoz. Ám, miután már jó néhány ország kapott hitelt, okkal lehet tartani attól, hogy a rendelkezésre álló források kimerülnek, mielőtt a válság elmúlik.

3. A kormányoknak ellensúlyozniuk kell a fogyasztás és a beruházások gyengülését. A kamatok már alacsonyak, így a monetáris politikának szűk a mozgástere. Viszont a fiskális politikáé tágabb, így a kormányoknak két dolgot kell sürgősen megtenniük a kockázat kiküszöbölése végett: ahol a költségvetés lehetőséget nyújt rá, hiteles fiskális expanziót kell bejelenteniük (mi az IMF-nél járható és helyes megoldásnak látjuk a világ hazai összterméke 2 százalékanak megfelelő fiskális bővítést), egyszersmind világossá kell tenniük, hogy a feltételek romlása esetén tovább fiskális expanzióra kerül sor. Csak ebbéli elkötelezettségük nyugtathatja meg az embereket és a vállalatokat, hogy nem ismétlődik meg a harmincas évek összeomlása, s csak ez készítheti őket újból költekezésre.

Szilárd meggyőződésem, hogy a leírt irányelvek követésével a világgazdaság 2009 végére, vagy akár már hamarabb is, elkezd kilábalni a válságból.

7. Kenneth Rogoff: valuták hullámvasúton - A nemzetközi árfolyamrendszer ingatagságáról (Harvard University professzora)

Amennyiben a valutaárfolyamok alakulását nézzük, 2008 rendkívül eseménydús esztendő volt. A dollár szárnyalt, a jen a csillagokig emelkedett, az euró süllyedésnek indult, a font pedig lezuhant, krátert hagyva maga után. A feltörekvő piacok fizetőeszközei szintén nagyot estek, akár csak az úgynevezett „nyersanyagvaluták”, mint a kanadai, ausztrál és új-zélandi dollár, valamint a dél-afrikai rand.

Mire számíthatunk hát az idén az árfolyamok terén? Az egyetlen, ami biztosnak tűnik, a nagymértékű volatilitás. Szokatlan helyzet állt elő, amelyben a rövid és a hosszú távú trendek igencsak eltérőek. Rövid távon a jen és a dollár tovább fog drágulni, ahogyan a bepánikolt befektetők biztonságos eszközökbe irányítják át pénzüket. Hasonlóképp erősíti őket az a körülmény, hogy más jegybankok folytatják a kamatok leszállítását a zéró szint közelébe. A japán és az amerikai kamat már elérte ezt a mélységet, így noha belátható időn belül sem a Bank of Japan, sem a Fed részéről nem várható emelés, más valuták kamatainak csökkenése miatt a jen és a dollár relatív értelemben még vonzóbbá válik.

AMERIKAI ÉLÉNKÍTÉS - Normális körülmények között a rövid és a hosszú távú árfolyamtrendek egy irányba mutatnak. Kiterjedt kutatások egybehangzó tanúsága szerint a mai kurzus alapján lehet a legjobban belőni a jövő hetit, a jövő havit, sőt a jövő évit is. A mostani körülmények viszont korántsem normálisak. Ám a pénzügyi válságnak vége lesz egyszer, akár csak a globális recessziónak, s ahogy helyreáll a normális növekedés, eltűnnek a dollár és a jen erősödését megalapozó, tavaly kezdődött trendek. A nemzetközi befektetők talán hálásak lesznek az Egyesült Államoknak az agresszív monetáris és fiskális élénkítésért, amely Barack Obama január 20-i hivatalba lépése után még sokkal erőteljesebbé válik. Ugyanakkor aggódhatnak is a költségek miatt.

Sok feltörekvő ország szintén szívesen folytatna anticiklikus makrogazdasági politikát, mozgásterüket azonban szűkíti a fiskális fenntarthatóság szempontja és az infláció elszabadulásától való félelem. Az európai költségvetési politikát korlátozza a maastrichti szerződés, a monetáris politika pedig meglehetősen egyoldalúan az árstabilitás fenntartását célozza. Az óriási valutatartalékkal rendelkező Kínának lenne miből költenie a ciklus ellensúlyozására. Ám a pekingi vezetők tudják, hogy a fokozatos pénzügyi liberalizáció közepette az ország bankrendszere sebezhető, s ezért a tartalékokra az újratőkésítéshez lehet szükség.

Ily módon a gazdaságpolitika talán sehol máshol nem lesz annyira expanzív, mint az Egyesült Államokban. A befektetők jelenleg nyakló nélkül veszik az amerikai kincstárjegyeket, ami jól látszik a rövid lejáratú állampapírok kamatainak összeomlásában. De ezt a keresletet nagyrészt a pillanatnyi helyzet, a válság okozta félelem táplálja. Ahogy a piacok normalizálódnak, a befektetők rá fognak döbenni, hogy az Egyesült Államok a recesszió ellen küzdve elképesztő mértékben, akár több ezer milliárd dollárral növelte meg adósságállományát.

NORMALIZÁLÓDÁS? - Kétségtelen, a tavalyi árfolyamváltozások tekinthetők valamennyire normalizálódásnak. A vásárlóerőt figyelembe véve, az 1,60 dollár/euró az euró abszurd túlértékelttségét, míg a 120 jen/dollár a jen abszurd alulértékelttségét jelezte. A nyersanyagáraknak vissza kellett térniük a csillagászati magasságokból. Így a 2008-as korrekciók részben akként magyarázhatók, hogy az egyes országok relatív belső árszintjei egyszerűen jobban összehangba kerültek az árfolyamokkal. Ám mostanra a feltörekvő országok valutái átestek a ló túlsó oldalára, a nyersanyagárak pedig még inkább.

Hosszabb távon újra lendületet fog kapni a globalizáció és a konvergencia, aminek szükségszerű következménye lesz a feltörekvő és a nyersanyagexportőr országok valutáinak erősödése. A másik oldalon a dollárnak idővel gyengülnie kell a romló inflációs kilátások, az államadósság növekedése és az aggasztó külkereskedelmi hiány miatt. A jen alakulásában úgyszintén meg kell mutatkoznia idővel a már ma is kirívóan magas adósság további emelkedésének és a japán gazdaság folytatódó gyengélkedésének.

Ha a mostani árfolyam-konstellációt a némileg túlzott jen- és dollárerősödés jellemzi, nyilván kérdés, mikor ér véget. Nos, ez attól függ, mikorra várható a pénzügyi válság enyhülése, amit viszont éppoly nehéz megjósolni, mint magukat az árfolyamokat. Viszont előbb vagy utóbb bekövetkezik. S akkor a dollár és a jen bumerángxént fog visszahullani.

8. V Robert J. Shiller: vakhít a piacokban - A befektetői kiábrándulásról (Yale University közgazdaságtan-professzora)

Mi idézte elő tavaly az amerikai lakásárak összeomlását, amelyből aztán a világ nagy részére kiterjedő pénzügyi válság fakadt? A Standard & Poor's/Case-Shiller Home Price Indices által mért árak néhány nagyvárosban reálértékben több mint 40 százalékkal zuhantak a 2006. eleji csúcshoz képest, ám a csökkenés országos átlagban is meghaladja a 25 százalékot. A chicagói árutőzsde határidős kontraktusai alapján az árak 2010-ben érik el a mélypontot, addig további 15 százalékos gyengülés várható. Ez a piac prognózisa, mégpedig egy fölöttébb kevésbé likvid piacé. Mindenesetre ez a perspektíva azt üzeni, hogy bizonyos helyeken a teljes – a csúcstól a mélypontig tartó – áresés reálértékben nagyobb lesz 50 százaléknál.

MILLIÓS VISKÓK. Mi okozza ezt a drámai fejleményt? S miért mutat hasonló képet sok más ország lakáspiaca? A közvetlen ok abban keresendő, hogy a hitelezési normák lazulása miatt az amerikaiak 2006 előtt egyre drágábban vehettek lakást. A könnyebb kölcsönhöz jutás révén könnyebb volt hihetetlen magasságokba felszófolni az árakat. Viskók keltek el dollármilliókért. A csúcspont után a bankok szigorítottak. Amikor pedig a vevői oldalon nehezebbé válik a finanszírozás, az eladók kénytelenek lejjebb vinni az árakat.

E változás egy hitelezési ciklusnak felel meg, és az ilyen ciklusok évszázadok óta nagy szerepet játszanak a gazdasági fluktuációkban. Walter Bagehot brit üzletember, a *The Economist* szerkesztője már a Lombard Street című, 1873-ban megjelent könyvében tökéletesen leírta az effajta ciklusokat. Az 1870-es évek összeomlását megelőző boom párhuzamba állítható azzal, ami a mostani válság előtt történt. A hitelezés expanziójának – így Bagehot – „biztos következménye, hogy megugrik a nemzeti prosperitás; az ország mintegy varázsütésre szökken előre. Ám e prosperitás csak részben nyugszik szilárd alapon (...), egyébként ingatag.”

A hitelciklus ugyanakkor nem tekinthető sem az akkori, sem a mai válság végső okának. Utóbbi azonosításához fel kell tenni a kérdést, hogy miért lazultak, majd szigorodtak a hitelezési szabályok. Jelen esetben ez arra a nézetre vezethető vissza, amely a média és az internet révén gyorsan terjedő globális kultúrán belül a piacokról kialakult. Konkrétan arra, hogy a boom idején eluralkodott a mélységes csodálat a piacok iránt, párhuzamosan „a hatékony piacok elméletének” akadémiai megszilárdulásával. Széles körben gyökeret vert a nézet, mely szerint a pénzpiacok olyan nagyszerűen gyűjtik egybe az információkat, hogy az egyes emberek vélekedésénél magasabb rendű kollektív megítélést képviselnek. James Surowiecki felháborító című könyve, *A tömegek bölcsessége* éppen az ingatlanpiaci boom idején, 2004-ben lett bestseller ennek hirdetésével.

Az ingatlanpiac mellett a tőzsdéken is beköszöntő, 2003-tól 2006-ig tartó fellendülést részint ez a tévképzet okozta, részint az a meggyőződés, hogy a jóléthez vezető biztos út az ingatlan- és részvénybefektetéseken át vezet. Alapvető hittétellé vált, hogy a két vagyontípus értéke hosszú távon csak nőhet, s hogy ostobaság piaci időzítésben gondolkodni. A felívelésben, így szólt közmegegyezés, csak apró és átmeneti zavarok lehetnek. Az emberek szemlátomást egyetemes állandónak – a fénysebességhez hasonlóan – fogadták el a piacok gyors növekedését.

Csakis ez magyarázhatja meg, hogy a résztvevők miért voltak hajlandók csupa olyasmire, amire korábban nem. A bankok arra, hogy lazítsanak a szabályokon; a hatóságok arra, hogy elnézzék ezt nekik; a hitelminősítők arra, hogy alacsony kockázatúnak nyilvánítsák a jelzálogfedezetű értékpapírokat; a befektetők pedig arra, hogy válogatás nélkül vásároljanak ilyeneket.

A RÉSZVÉNYFELÁR REJTÉLYE: Azt a feltételezést, hogy a szóban forgó piacokon az árak csak emelkedhetnek, semmilyen közgazdasági elmélet nem támasztja alá. Éppen ellenkezőleg, a gazdaságtörténészek zavarba jöttek a történeti perspektívában szinte példátlan tőzsdei szárnyalás láttán, amelyet el is neveztek „a részvényfelár rejtélyének”. Az ingatlanpiacra nem találtak ki hasonló nevet, mert az inflációval korrigált lakásárakban történetileg – a közelmúltbeli buborék előtt – nemigen volt megfigyelhető ilyen mértékű egyöntetű emelkedés.

Az emberek sok mindenben hisznek, amiről azt látják, hogy a gazdagok és híresek szintén hisznek benne. Hitük azonban *gyorsan összeomolhat*, ha nyilvánvaló fejlemények ellentmondanak neki. Ez történik most, és ezért lesz 2009 a *még mélyebb kiábrándulás* éve.

Summázat: A világgazdasági válság elemzésével foglalkozó, többnyire közgazdászokból és pénzügyi elemzőkből álló szakértők, mint azt fentebb is láttuk, a válságnak *négy szakaszát* különböztetik meg.

- *Az első a pénzügyi válság*, amelynek optimista vélemények szerint már a végén vagyunk, annak ellenére, hogy az Egyesült Államokban és a fejlett világban, így Európában is még mindig komoly erőket és tőkét köt le a bankmentés.
- *A második szakasz a recesszió*, a makrogazdasági következmények, ennek úgy tűnik, a közepén vagyunk, de még nem lehet teljes bizonyossággal kijelenteni, hogy elértük-e a mélypontot, sem azt, hogy mennyi ideig fog még tartani. A globális gazdaság motorja ugyanis évtizedeken keresztül a (nemzetközi) külkereskedelem volt, amelynek 30-40 százalékos visszaesése nem csak riasztó, hanem a zuhanás továbbgyűrűző hatásaival is számolni kell. Így ma még nem világos, hogy a fellendülés mikor és milyen sebességgel indul be.
- *A harmadik, késleltetve elkezdődött szakasz a szociális válság:* a munkahelyek elvesztése, a tartós munkanélküliség, a jövedelem csökkenés, illetve a jövedelmek polarizációja, a megtakarítások felélése és a szegénység növekedése. A probléma minden érintett országban átfogó stratégiát követel, s itt derül ki, hogy milyen fokú egy társadalom szolidaritása.
- *A negyedik szakasszal, a szükségszerűen bekövetkező politikai válsággal* még senki sem foglalkozik. Ebben a körben a válság legjellemzőbb tünetei a szélsőséges, populista ideológiák megerősödése, amely részben a hagyományos ideológiák elutasításában, részben pedig a társadalmon belüli fragmentálódásban jelentkezik. Ez utóbbiak legkézzelfoghatóbb megnyilvánulásai a diszkrimináció, a faji és etnikai konfliktusok felerősödése, a szubkultúrák kialakulása és alternatív politikai mozgalmak megjelenése.

A harmadik és a negyedik szakasz legalább annyira elválaszthatatlanul kapcsolódik össze, mint az első és a második. Mindezen látható veszélyek ellenére, ma még a válság kezelésére irányuló megoldások keresésébe csupán a pénzügyek és a gazdaság szereplőit vonták be, *s a humánszféra, a társadalom elemzőinek véleményét világszerte figyelmen kívül hagyják*. A válságkezelésnek ez a felemás megközelítése súlyos veszélyeket hordoz magában. Egy részről a gazdasági és a politikai szféra összemosásához, másrészt a válságjelenségek globális és lokális elemei közötti distinkció ellehetetlenítéséhez vezet, ami *a szociális válságot automatikusan lökheti egy „globális forradalom”² irányába*. Súlyos szavak ezek, még akkor is, ha a globális térben fellépő forradalom fogalma, miként kontextusa sem azonos a 19-20. századéval. Ezért alapos magyarázatra szorul.

² A „revolutio”, forradalom a szó eredeti értelme szerint körforgást jelent. „1789 óta minden forradalom a jövőbe tart, mégpedig az ismeretlen jövőbe, melynek kifürkészése és kezelése a politika megkerülhetetlen feladata.” Ezáltal „sűrűsödött” utóbb a forradalom azzá a gyűjtőnévvé, transz- és metahistorikus fogalomná, amely alkalmassá tette különböző forrongások tapasztalatainak történelmi katalogizálására és leírására. Egyúttal olyan időtudat is társult hozzá, amely történelemfilozófiai perspektíva fogalomná avatta a kifejezést, „*amely [immár] a haladási irány megfordíthatatlanságát jelezte*”. Végül és nem utolsósorban a forradalom modern fogalma határozott társadalmi tartalommal telt meg, miután „kiderült” róla, hogy „*egy politikai forradalomnak minden ember társadalmi emancipációja, azaz magának a társadalomszerkezetnek az átalakítása a célja*” - KOSELLECK, Reinhart: A forradalom újkori fogalmának történeti kritériumai. in Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája. Atlantisz, Bp., 2003. 86-88.o.

Ehhez a fejezethez még csatoljuk a vállalatvezetők *világválságról szóló nézeteit*. Az elemzők sokáig azt tartották, hogy a globális gazdaság szereplői, például a vállalatvezetők nem értenek egyet a kapitalizmus újragondolásával.

A világválság értelmezésének *kardinális átgondolását* jelzi, hogy a vállalatvezetők többsége szerint *a kapitalizmus alapjaiban változik meg a jelenlegi válság nyomán*. A többség szerint *a láthatatlan kéz rosszul működik*. Nemcsak a kapitalizmus bírálói, de maguk a vállalatok irányítói is úgy vélik tehát, hogy a mostani válság *alapvető változásokat* eredményez a rendszer működésében – derül ki egy friss felmérésből³

Melyek a legfontosabb változások, amelyek cége tesz a válság kapcsán? (hármát választhat, a válaszadók százalékában)

VG-GRAFIKA

Forrás: EIU

A szabad piacokba vetett hit immár *a végéhez közeledik*, Adam Smith „láthatatlan keze”, amely a piacok működését meghatározza, rosszul működik – írja összefoglalójában a londoni Economist Intelligence Unit, amely világszerte 418 vállalati felső vezetőt kérdezett meg 2009 februárjában és márciusában arról, hogyan érinti a válság, és mit gondol a kapitalizmus jövőjéről. A megkérdezettek közel 60 százaléka úgy vélte, hogy *a jelenlegi krízis alapjaiban változtatja meg a kapitalizmust*. A korábbi recessziók az összkereslet esésében nyilvánultak meg – idézi a tanulmány Naufel Vilcassimot, a London Business School professzorát. Úgy tekintettek rájuk, mint a gazdasági ciklusok természetes velejáróira. Most azonban nemcsak az összkeresletet kell növelni, hanem strukturális változtatásokra is szükség van – vélekedett a professzor. A válaszadók szerint az üzleti modellek átalakultak vagy át fognak alakulni. Az üzleti iskolákban eddig a részvényesi érték maximalizálását tanították a legfontosabb célnak, de ha a piaci szereplők ezt a modellt követték, akkor mindez hogyan történhetett meg? – teszi fel a kérdést N. Craig Smith, az INSEAD professzora.

Manapság *az állami szabályozásra* már nem úgy tekintenek, mint *kontraproduktív beavatkozásra* az egyébként tökéletes piaci viszonyokba, hanem a globális gazdaság működésének előfeltételeként. Az üzletemberek nem arról híresek, hogy szeretnék az állami bürokráciát, most azonban 65 százalékuk egyetértett ezzel a kijelentéssel: „Támogatom a bankrendszer további szabályozását, még ha az lassabb gazdasági növekedést is eredményez.” De nem csak a bankrendszer vonatkozásában fogadják el a *szigorúbb állami felügyeletet*; 77 százalékuk elfogadja, hogy a bankrendszer problémái miatt az üzleti élet más szereplőit is szigorúbban kell ellenőrizni. Az EIU szerint a szabályozás ilyen fokú támogatása két-három évvel ezelőtt még elképzelhetetlen lett volna.

³ Gaál Csaba: A vállalatvezetők többsége szerint a kapitalizmus alapjaiban változik meg a jelenlegi válság nyomán. A láthatatlan kéz rosszul működik <http://vg.hu/index.php?apps=cikk&cikk=273524>

Az átalakuló kapitalizmusban az erőcentrumok is átalakulnak, eltolódnak. A válaszadók 64 százaléka véli úgy, hogy a jövőben a szabályozó hatóságoknak nagyobb befolyásuk lesz, rögtön utána pedig a fogyasztók következnek, 57 százalékkal. Abban már megosztottak a vállalatvezetők, hogy a hitelezőknek vagy a részvényeseknek nagyobb beleszólásuk lesz-e a jövőben, abban viszont igencsak egyetértenek, hogy a munkavállalók, a szakszervezetek és a civilszervezetek hangja gyengébbé válik.

A cégvezetők több mint 60 százaléka gondolja úgy: ezentúl keményebben kell dolgozniuk azon, hogy fenntartsák vállalatuk reputációját. Éppen ezért a válaszadók többsége 2009-ben növeli vagy legalábbis szinten tartja a hirdetésre, marketingre és kommunikációra fordított büdzsáját.

A következő két évben a kockázatvállalási hajlandóság csökken, az azt követő 2-5 esztendőben nem változik az EIU felmérése szerint. A válaszadók úgy vélik, a mostani recesszióból való kilábalás jóval tovább tart majd a korábban megszokottnál. Az alacsony kockázati étvágy az erősebb szabályozással párosulva gátolni fogja a fellendülési kísérleteket. A válság következtében számos befektetési döntést elhalasztanak, a dolgozók létszámát pedig befagyasztják vagy csökkentik. Óvatosabbak a vezetők a vállalati felvásárlások területén is, de a többség inkább kívár, hogy alkalomadtán akvizícióval gyorsítsa fel cége növekedését.

A cégvezetők egyébként alapvetően támogatják azokat az intézkedéseket, amelyeket a kormányok tettek a válság kezelésére. A válaszadók közel 70 százaléka értett egyet például azzal, hogy a kormány részvények vásárlásával vagy államosítással avatkozik be a bankszektor megmentésére. Abban ugyanakkor már jóval visszafogottabbak, hogy az államosításoknak más ágazatokra is ki kell-e terjedniük. Ugyancsak kisebb a támogatottsága az úgynevezett rossz bankok létrehozásának, amelyek átvennék a pénzügyektől a „mérgező” eszközöket, s nem örülnek túlságosan a vezetői jövedelmek és bónuszok korlátozásának sem. A többség abban is hisz, hogy a kormányzati válságkezelő akcióknak hosszú távon pozitív hatásuk lesz cégük üzletmenetére, és mindössze 17 százalékauk gondolja ennek ellenkezőjét.

2. A gazdasági válság hatása az EU tagállamainak társadalmára és a társadalmi válság kiterjedése

Fernand Braudel az „Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus” c. munkájában⁴ a nyugati típusú ipari gazdaság három szintjét különböztette meg. A legfelső, internacionális szintet a központi intézmények - nemzetközi bankok, multinacionális vállalatok, központosított adminisztráció – alkotják. A középső szinten helyezkedik el a piacgazdaság: ipari termelés, mezőgazdaság, kereskedelem. Ezt nevezhetjük a nemzetgazdaságok szintjének. A legalsó, lokálisan meghatározott társadalmi szintet az anyagi élet alkotja a maga teljességében. Itt zajlanak az emberek állandó és meghatározhatatlan cselekményei: az árukon és szolgáltatásokon való osztozkodás, a csere és adásvétel. Braudel felosztása rendkívül leegyszerűsített és sematikus, és valójában csak az internacionalizmus korszakára érvényes, amikor a kapitalizmus domináns szereplői még a nemzetgazdaságok voltak.

⁴ BRAUDEL, Fernand: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV-XVIII. Század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen, Budapest, Gondolat, 1985.

A 70-es évek közepétől azonban alapvető átrendeződést figyelhetünk meg a felső és a középső szint összetételében. A változás egyik oka a nemzetközi tőkeakkumuláció belső szerkezetében kialakult átrendeződés, amelynek hatására létrejött az a neoliberális koncepció, amely alapvetően változtatta meg a Braudel által leírt három szint belső összetételét és egymáshoz való viszonyát. A neoliberális felfogás azon törekvése, hogy a világ gazdaságát a piacok liberalizálásának irányába kell terelni, s ennek érdekében csökkenteni kell az államok piacra gyakorolt befolyását (ld. Consensus of Washington⁵) egyszersmind a magántőke megerősödését jelentette a termelési folyamatokban az állammal és a munkaerővel szemben. Az internacionalizmus korszakát a transznacionalizmus kora váltotta fel, a kapitalizmust pedig a globális gazdaság, ahol a szabad tőkeáramlás következtében a termelés és az elosztás globális méretekben zajlik s ezt az új kommunikációs és informatikai technológiák teszik lehetővé.

Kétségtelen tény, az állami szabályozás alól felszabadult magántőke világméretekben mérhető élénkítő hatást gyakorolt a fejlődésre (amennyiben fejlődés alatt a növekedést értjük), különös tekintettel a modernizációra és az innovációra, ugyanakkor a közjó szolgálatába állított állam ellentmondásos helyzetbe került. Egyrészt a globalizálódott gazdasággal szemben központi adminisztratív szerepe erőteljesen meggyengült - e folyamatban különösen a spekulatív tőke nagyarányú szerepe romboló hatású -, másrészt a gazdasági átalakulással szociális feladatai megnövekedtek. A *funkcionális globalizáció paradoxona*, hogy a gazdaság növekedése ellenére a jóléti intézmények fenntartásához szükséges források folyamatosan apadnak, vagy arányukat tekintve messze elmaradnak a várakozástól.⁶ Hiszen a nemzetközi tőke szemben a nemzetgazdaság szereplőivel kiszabadult a társadalmi szolidaritás elvének kényszerítő fogságából. A kormányok a társadalom irányában vállalt kötelezettségeiket egyéb forrás hiányában a pénzügyi piacokról pótolják, jelentősen eladósítva az államot. A helyzetet tovább súlyosbítja, hogy napjainkra a társadalmi szolidaritás fenntartását szolgáló intézmények egy része, amelyek működtetésére az állam társadalmi megbízatása változatlanul fennáll, a nemzetközi tőkemozgáshoz igazodó befektetési alapokként működnek, s mint ilyenek maguk is a jelenlegi pénzügyi válság áldozataivá lettek (pl. nyugdíjalapok), vagy működési feltételeiket biztosítandó, kénytelen-kelletlen a gazdaság szolgáltató szektorát gazdagítják. A *globalizáció akkor teljeseedik ki*, amikor a társadalom és annak intézményei (állam) az individuum egyaránt fogyasztóvá degradálódik. A gazdasági (funkcionális) globalizáció tehát nem csupán a térben (földrajzi), hanem az társadalmi struktúrák „mélységében” (lokálisan) is terjeszkedik. A válság szociális dimenziója tehát nem következménye, hanem együtthatója a pénzügyi és gazdasági válságnak.

A fentiek alapján ki kell mondanunk, hogy a jelenlegi pénzügyi világválság egyben *társadalmi világválság* is. Ez utóbbi nem következménye, hanem szerves része a válságnak. Ez a felismerés Európa számára kardinális felismerés.

⁵ „Washingtoni Konszenzus” elnevezés az IMF és a Világbank azon elvi egyetértésére utal, hogy az adósságválság miatt további hitelezésre szoruló országok közül csak azok lehetnek kedvezményezettek, amelyek makro-gazdaságpolitikájukban is elfogadják a kereskedelmi banki hitelezés szigorú, prudens működésre utaló „játékszabályait”. E feltételrendszer fő vonásai: 1. fiskális fegyelem; 2. A közkiadások csökkentése, a szociális, jóléti célú támogatások jelentős korlátozása mellett; 3. Privatizáció; 4. Dereguláció a gazdaság egészében, de különösen a közmű- és pénzügyi szektorban; 5. Adócsökkentés, az adózási bázis kiszélesítése mellett; 6. A külkereskedelem liberalizációja; 7. A pénzügyek liberalizációja; 8. A külföldi működő tőke belépésének liberalizációja; 9. Az exportösztönző árfolyam-politika; 10. A tulajdon biztonságának garantálása; ld. VÍGVÁRI András: Pénzügy(rendszer)tan, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2008. 336.o.

⁶ A funkcionális, azaz kizárólag a piac liberalizációjára épülő gazdasági globalizációban a növekedéssel fordított arányban csökken a társadalmi beruházások mértéke. Csak példaként említjük meg, hogy az USA-ban az 1980 és 1997 között mért 30 százalékos GDP növekedés mellett a jóléti mutatók csak 4 százalékos

Miután a társadalom csak lokális szinten ragadható meg és a társadalmi cselekvőképesség az intézményrendszerekben testesül meg, azt kell mondanunk, hogy napjainkban egy olyan általános, a gazdasági, társadalmi és intézményi szférát/struktúrát egyaránt érintő globálisan „bizalmi válság” van kibontakozóban, amelynek gyökerei egész civilizációnk és kultúránk alapvető értékrendjét kérdőjelezhetik/kérdőjelezzik meg.

A 20. század utolsó évtizedeinek gazdasági globalizációja a felső szintről elindulva felborította az *“állam által ellenőrzött kapitalizmus”* rendszerét és az állam helyébe magát a kapitalizmust állította, amelyet nem csupán a piacok totális liberalizációja és deregulációja valamint a privatizáció jellemez, hanem a gazdaság dematerializálódása is. E változások hatására a társadalmi kapcsolatrendszer is liberalizálódott. A jóléti állam által ellenőrzés alatt tartott piaci viszonyok között a klasszikus kapitalizmus osztálytagozódása felbomlott és a társadalmi rétegződés a fogyasztás mentén alakult ki. A társadalmi egyensúlyt biztosító állam gyengülése és a globális gazdaság közvetlen hatása az alsó szinten az átalakulás újabb folyamatait indította el. Nem csak fogyasztói szokásaink változnak, hanem a munka világa, sőt a boldogságról alkotott elképzeléseink is. A változó értékrendnek megfelelően átalakulóban van az emberek egyéni érdekrendszere is: *“Mindannyiunknak megváltozik a magatartása, és ezért a legfelső szinten zajló válságot a legalsó szinten végbemenő változások fogják mozgatni, mert a felső szint léte attól a képességtől függ, hogy mennyire tudja ellenőrizni és manipulálni az alatta elhelyezkedő szinteket”* - állapítja meg Hawken.⁷ Miként Braudel, Hawken is úgy véli, hogy gazdasági életünk alsó szintjén olyan öntörvényű átrendeződés megy végbe, amely a változások ok és okozati összefüggéseit megváltoztatja.

Azzal a sajátos problémával kell tehát szembenéznünk, hogy a funkcionális globalizáció működésében bekövetkezett anomáliák lokális kezelésének szükségszerűsége okán a funkcionális globalizáció egy új minőségű, szubsztanciális globalizációba csapott át, amely egy részről jelenti/jelentheti a lokális világok összezárását a kollektív intelligencia jegyében, másrészt a lokálisan szerveződő világrend teljes átalakulásához vezethet.

A *„globális forradalom”* lehetősége tehát fennáll. Bár a fogalom alkalmazásával az új kontextusban nem a változás radikális módozatára, sokkal inkább irányára és kiterjedésére kívántunk utalni.

A gazdasági válság hatásainak, sőt a *társadalmi válság visszahatásainak* jellemzése részletesebben bemutatja a társadalmon belüli szociális, oktatási, kulturális válságokat, amelyeket kell részletességgel most nem tárhatunk fel. Ám ezek a válságok már magyarázzák az *etnikai feszültségek* változásait, erősödéseit.

3. A társadalmi válság növekvő kockázatai Európában

A pénzügyi és gazdasági válságok minden időben *súlyos társadalmi következményeket* vonnak maguk után, amit leginkább az infláció és a magas munkanélküliségi ráta jellemez. A jelenlegi pénzügyi válság társadalmi hatásai sokkal mélyebben és közvetlenebbül érintik a polgárokat, ami egyrészt köszönhető annak, hogy a gazdasági növekedést hitelekkel finanszírozott fogyasztással tartották egyensúlyban, másrészt a globális gazdaság eredményeként a munkaerőpiac is globalizálódott.

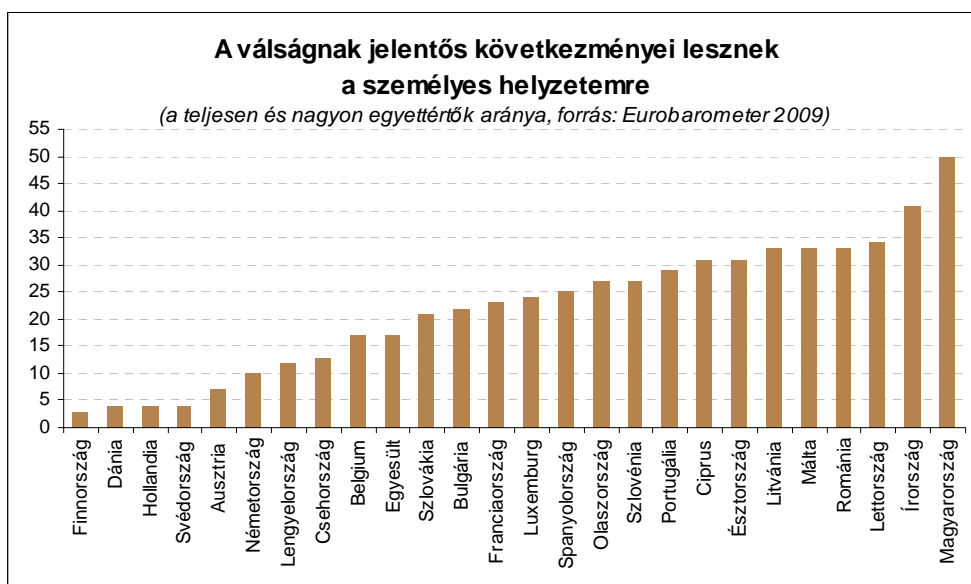
⁷ HAWKEN, Paul: The next economy, New York, 1993.

1. A pénzügyi válság a fogyasztói társadalom válsága is

A európai társadalmak és demokráciák ereje abban gyökeredzik, hogy állampolgáraik számára *számos alternatívát* nyújtanak gondjaik orvoslására. Az igazi bizonytalanság oka az, hogy miközben kiderült, hogy a globális piac logikájától idegen az önszabályozás és a szociális egyensúly megteremtéséhez szükséges mérsékletesség, az is nyilvánvalóvá vált, hogy lokális szinten a növekedés logikája mentén kialakult (túl)fogyasztói társadalom (legalábbis jelenlegi formájában) és a „jóléti állam” is *összeegyeztethetetlenek*. Egyrészt, mert az ellátó rendszerek működőképessége csak viszonylagos stabilitás mellett lehetséges. A társadalmi és gazdasági mobilitás egy bizonyos mértéken túl ellehetetleníti a tervezhetőséget és az ellátás hatékonyságát. Másrészt azért, mert a jóléti államban a fogyasztás a társadalmi nivelláció elleni küzdelem és az esélyegyenlőség eszköze. Abból a feltételezésből indul ki, hogy a piac szabályozott keretek között kiegyensúlyozó szerepet tölt be a társadalmi egyenlőtlenségek terén.

A globális piac viszont erre a kiegyensúlyozásra már képtelen, mert öntörvényű növekedése nem csak a termelői, de a fogyasztói oldalon is növekedést generál, amelyet fizetőképes kereslet hiányában csak hitelekkel megtámogatott kereslettel lehet egyensúlyban tartani. A társadalmi státusz meghatározója már nem a fizetőképesen, hanem a hitelképesen alapuló fogyasztás. A hitelképeséget meghatározó tényezők között első helyen változatlanul a „munka áll”. A munkaerőpiacról való kiszorulás egyben a fogyasztásból való kiszorulást is jelenti (rendszeres jövedelem nélkül nincs hitel), a második helyen a felhalmozott vagyon (jelzálog, befektetési részvények, biztosítási kötvények formájában megjelenő megtakarítások), a harmadik helyen pedig a korábbi fogyasztás (telefonszámla, fűtésszámla stb.). Ez utóbbi jelenség, a „*fogyasztás fogyasztással*” való generálása a poszt-indusztriális társadalom és gazdaság sajátossága és egyben végkifejlete. A pénzügyi lufi kipukkanása egyben tehát a társadalmi fogyasztás lufijának kipukkanásával jár együtt.

A fogyasztás-munka-társadalmi státusz összefüggése az emberek többsége számára a pénzügyi és gazdasági válságot mint individuális „élményt” rögzíti, amely többszörös pszichológiai nyomásként nehezedik a társadalom egészére. Talán nem véletlen, hogy a politikailag labilis országok éppen azok, ahol a közvélemény a válság hatását *személyes helyzetére* a legerősebbnek érzi. Az Eurobarometer felmérése alapján e tekintetben Magyarország lakossága (50 %) messze *a legindividuálisabb módon* éli meg a válságot.

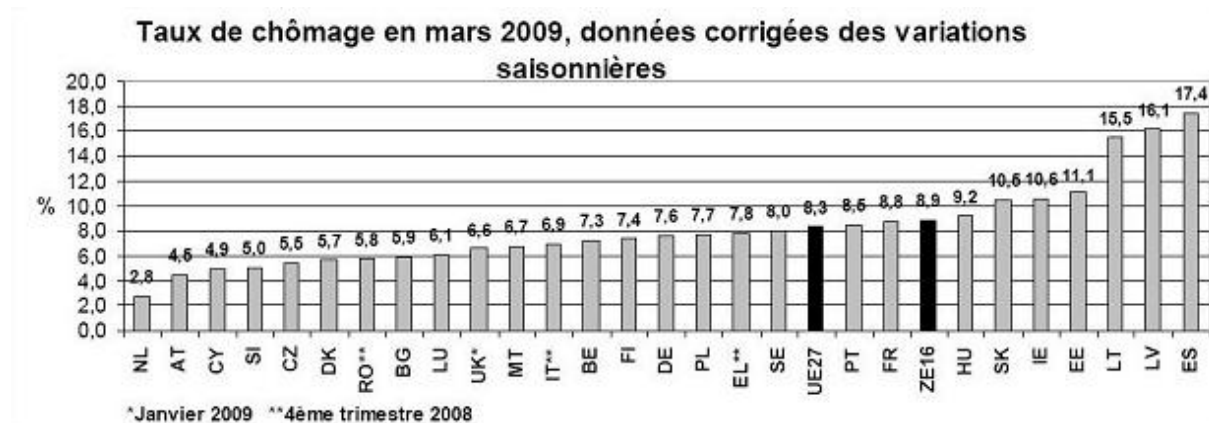

1. ábra (Forrás: Eurobarometer 2009)

A szociális piacgazdaság megrendülése azt üzeni számunkra, hogy a piac területi lehatároltság nélkül (ellenőrzés és szabályozottság hiányában) ellentétes a jólét kritériumival, a gazdasági növekedésen alapuló fogyasztói társadalom pedig *szemben áll* az életminőséget meghatározó fenntartható fejlődéssel lokális és globális szinten egyaránt. Jelenlegi intézményrendszerünk (intézményrendszereink) pedig nem képes(ek) feloldani ezen ellentmondásokat.

2. Körkép a munkanélküliségről

1950-es és 1960-as évek európai szociális modelljének sikerét nem kis mértékben az a tény tette lehetővé, hogy a munkaerőpiacon a globális verseny feltételei még nem alakultak ki. Ám harminc évvel később Kína, India, Oroszország és az egykori szocialista országok csatlakoztak a kapitalista világgazdasághoz, s ezzel a rendelkezésre álló globális munkaerő mennyisége radikálisan megváltozott: másfél milliárról hárommilliárdra növekedett. Ezzel a munkaerőpiacon eddig soha nem tapasztalt feltételek alakultak ki, amelyek együtt járnak mind több munkahely alacsonyabb bérszintű országokba történő áttelepülésének kockázataival. Az elmúlt tíz-tizenöt év egyik legnagyobb európai dilemmája az volt, *miként őrizhetők meg hatékony módon a munkahelyek*. A világgazdasági válság e dilemmát még inkább felerősítette.

2. ábra Munkanélküliségi ráta alakulása Európában 2009. március

Az euro zóna pénzügyminisztereinek soros vezetője, Luxemburg miniszterelnöke és pénzügyminisztere, Jean-Claude Juncker a prágai mini csúcsot követően *súlyos „társadalmi válságot”* jósolt Európának, amely a rendkívül magas munkanélküliség és a tömeges elbocsátásoknak köszönhetően egy „potenciális bomba”.

Európában *„társadalmi válság felé haladunk, mert foglalkoztatási válság lesz”* idén és jövőre. Az Európai Bizottság legutóbbi előrejelzése mintegy 8,5 millió munkahely megszűnésével számol 2009-ben és 2010-ben. E szerint az euro zónához tartozó országokban a munkanélküliség elérheti a 9,9 százalékot, jövőre pedig várhatóan 11,5 százalék lesz, de az államokat különböző mértékben sújtja. Spanyolországban jövőre a munkanélküliség elérheti a 20,5 százalékot, Írországban pedig a 16 százalékot. Európa legutóbb az olajválság okán a 70-es és a 80-as években szembesült hasonló helyzettel. *„A válság európaiak millióit taszítja a reménytelenségbe, nem szabad alábecsülni a munkanélküliség növekedésében rejlő robbanás erőt”* (caractère explosif) hangsúlyozta a luxemburgi miniszterelnök. *„Nagyon nyugtalan vagyok a munkanélküliség illetően való növekedésétől (...) először is a leggyengébbeket sújtja, azokat, akinek nincs más megélhetési lehetőségük, mint saját munkaerejükre támaszkodni”*- tette hozzá Juncker. *„Az a benyomásom, hogy sok politikus alábecsüli ezt a jelenséget”* Európában tette hozzá három nappal a prágai foglalkoztatási csúcs előtt. *„mélységes sajnálatát”* fejezte ki, hogy az európai vezetők oly kevéssé foglalkoznak a kérdéssel *„ha nincs ötletünk, az még nem ok arra, hogy ne foglalkozzunk a problémákkal”*.

A cseh elnökség és az EB eredetileg a 27-ek államfői találkozóját tervezte a kérdésben, de Franciaország, Németország és az Egyesült Királyság azzal utasította el, hogy egy ilyen magas szintű tanácskozás olyan nagy elvárásokat váltana ki a közvéleményben, amelyre a kormányok majd nem tudnak érdemi válaszokat adni. Végül a találkozó el lett halasztva és csak az EB, a cseh elnökség, a szakszervezetek és a munkaadók ültek asztalhoz. Juncker felkérte az európai munkaadókat, hogy óvakodjanak a tömeges elbocsátásoktól és inkább a részleges munkanélküliséget alkalmazzák, a társadalmi felelősségüket bizonyítandó.

A globális világ egyik meghatározó jelensége, hogy *minden eddiginél jobban felgyorsult* a migráció. 2006-ban az Európai Központi Bank szakértőinek egy tanulmánya már jelezte, hogy ellenére, hogy *komoly korlátozások akadályozzák* az Unió szabad munkaerő-áramlási elvét, a jövőben milliós migráció fog elindulni. Ha nem enyhülnek a tagországi korlátozások, a feketegazdaság növekedése és újabb Amerika-irányú kivándorlás várható.

Az Európai Unióban a nemrégiben csatlakozott új tagországokkal szemben még mindig *komoly munkaerő-piaci korlátozások* vannak, amelyek ellehetetlenítik a szabad munkaerő-áramlás alapelvét - erre a megállapításra jutottak az Európai Központi Bank szakértői a kiadott munkaerő-piaci hatástanulmányban. A szakértők szerint a korlátozások feloldására az uniós tagországok közös gazdasági fejlődéséhez nagy szükség lenne: a jelenlegi korlátozások mellett ugyanis rosszak a munkaerő hatékony felhasználásnak esélyei, amelyek tovább nehezítik a demográfiai kihívásokat és lehetetlenné teszik az eurozóna közös monetáris irányíthatóságát. Az akkori vélemény a kialakult válsághelyzetben még több igazságot hordoz lévén, hogy a munkaerőpiac rugalmassága a gazdasági ingadozások és az esetleges sokkok kezelésének alapfeltétele, így a korlátozások feloldása létszükséglet lenne és lesz az Unió közös piacának, minden gazdasági szektorának a számára.

A szakértők abban látják a legnagyobb problémát, hogy az egyes országok politikusai közgazdasági fókuszpontként *csak a saját országukon belüli munkanélküliség* kezelésére ügyelnek, nem törődve az uniós munkaerő-piaci harmonizáció szükségességével. Pedig a munkaerő-piaci nyitás javíthatná a mobilitást, a munkaerő-allokációt. A jelenlegi uniós munkaerő-piaci stratégia a tanulmány eredményei szerint a fekete-gazdaság erőteljes fellendüléséhez vezethet és a több milliós migráció céliránya nagy eséllyel áttevődhet az Egyesült Államok és más, EU-n kívüli országok irányába, ám ezzel óriásit veszítene az EU gazdasága a korábbi dinamikájából.

Bár 2006 áprilisában Finnország, Spanyolország, Portugália és Olaszország is kisebb-nagyobb mértékben enyhítette a munkaerő-piaci belső korlátokat, a helyzet még mindig komoly aggodalomra ad okot a szakértők szerint. A német és osztrák kormány *még mindig fenntartja a teljes munkaerő-piaci korlátozást*, míg más tagországok is igyekeznek a lehető legtöbb szempontból leredukálni a beáramló munkavállalói szegmens mértékét. Jelenleg az unió régi tagállamainak mindegyike alkalmaz ilyen korlátozásokat: legtöbbjük kvótákat, vagy éppen az uniós csatlakozás előtt megszokottá vált munkavállalási engedélyezési rendszert vet be a külföldről beáramló munkaerő megfékezésére.

Napjainkban az előbb említett kvóták miatt példának okáért Olaszországba évente 20.000 külföldi uniós munkavállaló nem érkezhethet, míg Portugáliába az EU-8-akból csak 6500 fős munkavállalói beáramlást engedélyeztek. Ezek a kvóták bár némely országban alig érik el a kereslet szintjét, igen sok régi tagországban komoly akadályként állnak az esetleges munkaerő-piaci bővülő kereslet kielégítésének útjában. De akad olyan tagország is, ahol a különböző állami ellátásokat olyan mértékben korlátozzák, hogy nemes egyszerűséggel ne érje meg a külföldieknek az adott országba munkavállalás céljából bevándorolni.

Korlátozzák a szociális ellátás, a társadalombiztosítás jogosultságát így gyakorta előforduló jelenség az is, amikor a külföldi munkavállalóknak az egészségügyi ellátás miatt 1-2 napra haza kell utazniuk. Ez utóbbi korlátozási módot azok az országok használják, akik egyébként viszonylag liberálisan állnának a szabad munkaerő-áramlás problémájához. A szakemberek szerint így a legkomolyabb hátulütője a jelenlegi uniós munkaerőpiacnak, hogy *az egységes belső munkaerőpiac víziója* helyett valójában tényleges és némely esetekben megerősített munkaerő-piaci korlátokba ütköznek az egyébként a mobilitáshoz kedvet érző és keresett kompetenciájú munkavállalók.

A tanulmány szerzői éppen ezért minden eddigénél sürgősebbnek látták *a teljes munkaerő-piaci nyitást*, amelynek bekövetkezése esetén milliós migrációt jósolnak a tagországok között. Igazolja állításukat az a tény, hogy csak Nagy-Britanniába a nyitás után két év leforgása alatt 300.000 külföldi munkavállaló áramlott. A szakemberek arra is felhívták a figyelmet, hogy a csatlakozások nyomán Európában a - legtöbbször a bérkülönbségek által hajtott - milliós munkavállalói tömeg mindenképpen el fog mozdulni. Ha marad a megmerevedett rendszer, akkor nem az Unió munkaerő-piacainak irányába, hanem a tengerentúlra, Nyugatra vagy Keletre más- nem uniós tagországok felé. A világválság - úgy tűnik - *nem nagyon változtat a fenti tendenciákon*. A munkahelyek elvesztése azonban valószínűleg mindenhol a jelenleg is leghátrányosabb helyzetű munkavállalókat fogja még nehezebb helyzetbe hozni.

3. A munkanélküliség várható hatásai

Miként az a 2. ábrán jól látható a legmagasabb munkanélküliségi ráta az elmúlt években legdinamikusabban fejlődő európai államokat sújtja. Ezek sorában is kiemelkedő a növekedés Spanyolországban, Írországban és a balti államokban. Ezek az országok voltak az elmúlt időszak uniós sikertörténetei. Írország és Spanyolország az elmúlt években jelentős mértékben szorult rá a vendégmunkások fogadására is.

A munkanélküliség a rasszizmus közötti szoros kapcsolatot jól mutatják az elmúlt hónapokban Spanyolországban fellángoló atrocitások, amelyek sajátos módon nem csak a helyi lakosság és a vendégmunkások, hanem a különböző etnikai csoportokhoz tartozó vendégmunkások között robbantak ki. Spanyolország dinamikusan fejlődő térségeiben, főleg a Madrid környéki nagy beruházások építkezéseiben és a déli elsősorban zöldségtermeléssel foglalkozó ültetvényeiben főként Marokkóból és Szenegálból érkező munkásokat foglalkoztatnak igen nagy számban. A helyi munkások pedig főként a spanyol cigányságból kerülnek ki. A munka lehetőségek beszűkülése az arabok, a feketék és a cigány munkavállalók között valóságos háborút indított el, ami a fizikai atrocitásokon túl egy év leforgása alatt mintegy húsz halálos áldozattal járt. A csoportok közötti rivalizálás eredményeként mindent elkövetnek annak érdekében, hogy a másik etnikumból senki se kapjon munkát. A kizsorító minden eszközzel és minden módon zajlik. Az Almeria Acoge civil szervezet vezetője szerint, az ingatlanválság következményeként az építőiparból felszabadult munkaerő jobb híján a mezőgazdasági idénymunkák felkutatásában keresi az átmeneti megélhetési forrást, s ez nagymértékben erősíti a baráti és családi szolidaritáson alapuló „munkahelyőrző” klánok kialakulását. A legutóbbi spanyol statisztikák szerint 2008 utolsó negyedében a munkanélküliek 40 százaléka a vendégmunkásokból került ki.

Az ír gazdasági válságnak semmi köze sincs a bevándorláshoz. A vendégmunkásokat akkor és oda „importálták” ahol szükség volt rájuk. A külföldi munkavállalók többsége ápolóként, orvosi asszisztensként, kórházakban, a szociális szolgáltatások területén, a vendéglátásban, az informatikai szektorban vagy a legutóbbi időkben az építőiparban helyezkedtek el. Tehát többségében kvalifikált, képzett munkaerő, akik kivétel nélkül munkavállalási engedéllyel érkeztek az országba. A pénzügyi és gazdasági válság hatására a kormány úgy döntött, hogy június elsejével felfüggeszti mindazon engedélyek érvényességét, akik nem az Európai Gazdasági közösség országaiból érkeztek. Az intézkedés óriási vitát váltott ki a politikai és civil szervezetek körében, akik nyílt rasszizmussal vádolták meg a kormányt, hiszen a vendégmunkások csupán 1,5 százalékát teszik ki a hazai foglalkoztatási piacnak.

Európai Rasszizmus Ellenés Hálózat (ENAR) 2008. december 1-jén közzétett jelentése (amely 25 nemzeti jelentésen alapszik) megállapítja, hogy a szélsőségek és a rasszizmus egyre „népszerűbb” szerte Európában, sőt rasszista politikai megnyilvánulások is egyre gyakrabban hallhatók az európai politikai színtéren. „*egyre több bizonyíték van arra, hogy a közvélemény elfogadja a rasszista bűncselekményeket, sőt a rendőrökre, a politikusokra és más hatóságokra egyaránt igaz, hogy rosszul kezelik az etnikai és vallási kisebbségeket*”. „Egyre láthatóbb a bevándorlók és a bevándorlás iránti negatív előítélet Európában”, illetve, hogy több tagállamban is érvényben vannak olyan politikák, melyek „negatívan befolyásolják a bevándorlók életét, és másod-rangú állampolgárként kezeli őket”. A jelentésből az is kitűnik, hogy „kevés előrehaladás történt azon problémák kapcsán, melyek

a terrorizmus elleni küzdelem és a faji általánosítás miatt érintik az etnikai és vallási kisebbségeket”. A terrorizmus elleni küzdelem eszközei közé tartozik, hogy „megpróbálják megbélyegezni a muszlim közösségeket. Egyenlőségjelet tesznek a terroristák és a muszlim vallásúak között,” magyarázza az ENAR egyik szóvivője. A szervezet reméli, hogy a faji általánosítás sem válik még inkább szokássá. Ezt általában a hatóságok követik el, mivel úgy vélik, hogy valamely etnikai kisebbség „hajlamosabb” bűncselekmények elkövetésére, vagyis „jogszerűtlenül” lép fel.

Az ENAR jelentése elismeri, hogy bizonyos területeken előrehaladás történt: javultak az etnikai kisebbséghez tartozó gyerekek tanulási lehetőségei és pozitív hatással bírt az EU Faji Egyenlőség Irányelve is. A legtöbb tagállamban azonban hiányos a törvényi szabályozás, sőt az uniós irányelvek sem lettek megfelelően átültetve a jogrendszerbe.

Az EU 2007-ben az Európai Bizottság tizennégy tagállam kormánya számára jelezte levélben, hogy *nem vették át megfelelően* az uniós jogszabályokat. A Bizottság ezzel kötelezettségzegési eljárást is indított e tizennégy ország ellen, amely végül szankciókat is jelenthet a tagállamok számára. 2008 elején a Bizottságnak újabb 11 ország felé, köztük Magyarországnak is jelezte elégedetlenségét.

A társadalmi világválság közvetlenül és közvetve is hat az oktatásra. A Hewitt Associates a környező országokra és Magyarországra egészére kiterjedő nagyszabású kutatást⁸ végzett, melynek az volt a célja, hogy feltérképezze a felsőoktatásban tanulók, a *pályakezdők és a már többéves munkatapasztalattal rendelkezők véleményét a munkaerőpiacról*. Húszezer fiatal munkavállalót, valamint a tanulmányai végéhez közeledő diákokat kérdeztek meg. A válaszadók között megközelítőleg fele-fele arányban voltak nők és férfiak, középfokú és felsőfokú végzettségűek, illetve egyharmad-kétharmad arányban a pályakezdők és a tapasztaltak. A válság miatt a magyar munkavállalók már az álláskeresőkor biztonságra, kiszámíthatóságra és fix fizetésre vágnak. A rutinmunkától, valamint a döntéshozástól a legtöbben ódzkodnak, és a nők kevésbé lennének vezetők, mint a férfiak. A legvonzóbb pálya a médiában, a pénzügyben és az informatikában kerestetik.

A munkaerőpiaci felismerés így hangzik: *a válság megváltoztatja az elvárásokat. A kiszámíthatóság és a kockázatkerülés* különösen most, válság idején fontos a munkavállalóknak. Ebbe beletartozik a fix fizetés is: a munkavállalók 65 százaléka egyértelműen ezt választaná. A teljesítménytől függő jövedelmet csak a tizedük tartja elfogadhatónak. Tízből hét nő voksol az anyagi biztonságra, míg a férfiaknál csak minden második.

Recesszióban azt gondolnánk, hogy a dolgozók bizonyítani akarják a nélkülözhetetlenségüket, ezért sokkal többet, jobban dolgoznak. Ebben a kérdésben azonban másféle eredmény született, kiderült, hogy a válságban *nem növekedett a munkavállalók „buzgalma”*, kevésbé hajlandóak a munka oltárán áldozni a „privát” idejükből. A válaszadók fele (52 százalékuk) határozottan ragaszkodik a munka és a magánélet egyensúlyához, és tízből mindössze egy ember fogadja el, hogy a cége bizonyos helyzetekben elsőbbséget élvezhet.

Szinte mindenki hosszú távra szeretne elhelyezkedni – olvasható a Hewitt legfrissebb, Your Future Potentials Research 2009 elnevezésű felmérésében, amelyben globálisan

⁸ <http://www.fn.hu/valsag/>

húszezer fiatal kérdeztek meg arról, hogy milyen elvárásaik vannak a leendő munkahelyükön. A válaszadók mindössze 4 százaléka változtatná sűrűbben a munkahelyét. A fiatal, diplomás munkavállalókat jobban vonzza a szakértői karrier, mint a felelősségvállalás, alig egynegyedük töltene be szívesen vezetői pozíciót. A legtöbben inkább csak a saját munkavégzésükkel kapcsolatos döntésekre érznek elég erőt magukban, mindössze 15 százalékuk határozná mások sorsáról is.

A megkérdezettek fele a kihívásokat keresi a munkában. Úgy vélik, hogy az egyszerű, könnyű feladatok hamar rutinná változtatják a napi munkát, és csak 13 százalékuk dölne szívesen hátra a munkahelyén. Több mint 50 százalékuk azt várja, hogy egyértelműen *megmondják nekik, mit csináljanak*, és ezen keretek között élnek ki a kreativitásukat. Jóval kevesebben vannak azok (15 százalék), akik maguk alakítanák a saját munkafeladataikat.

4. Szegénység és társadalmi kirekesztődés kérdései az EU-ban

2008-ban a Tanács elfogadta, hogy 2010 a *szegénység és társadalmi kirekesztődés elleni küzdelem* európai éve legyen. A programban prioritásként külön szerepel a globális világválság miatt szegénysorba kényszerülők problémáinak kezelése is. Ennek típusai:

- a gyerekszegénység (beleértve a nagycsaládosokat, a gyermekeiket egyedül nevelőket, a fogyatékossgal élő gyerekeket, roma gyerekeket, bevándorlók gyermekeit stb.),
- a legsérülékenyebb (aktív korú) csoportok szegénysége (beleértve a hajléktalan embereket, a romákat, a leszakadó kistelepüléseken vagy gettóban élőket, a segélyezettetteket és a segélyezési rendszerből kiszorultakat; a tartós munkanélkülieket), valamint
- az elszegényedés, a válság nyomán megjelenő „új” szegénység.

Az Európai Unióban 17 millió eurós költségvetésű kampányt indítanak, amelynek célja, hogy felhívja a nyilvánosság figyelmét az európai szegénység és társadalmi kirekesztés jelenlétére és felszólítsa, ösztönözze a tagállamokat, hogy hatékony (az eddiginél hatékonyabb) módszerekkel számolják fel a szegénységet. A Tanács szerint az európai év erősíti a *kollektív felelősségvállalást*, továbbá segíthet annak az általánosan hangoztatott nézetnek a megdöntésében, hogy a szegénység elleni küzdelem *terhet jelent* a társadalom számára.

A közelmúltban lezajlott romacsúcsról elhangzott, hogy az Európai Unió kiemelten, „*gondolati közösséget*“ vállalva foglalkozik a romaüggyel, hiszen becslések szerint az Európai Unióban 7–12 millió roma lakos él. A nagy sikerrel lezárult találkozóon több mint 500 résztvevő volt jelen, beleértve a romaszervezetek vezetőit is. Mindez lehetővé tette egyfajta új partnerségi kapcsolatnak a megalapozását is, ami Európa-szerte jelentős mértékben hozzájárulhat a romák társadalmi befogadásának előmozdításához.

Magyar kezdeményezésre szintén tavaly az elnökség beszámolt a *migrációról* szóló irányelvekről folytatott tárgyalások állásáról. Magyarország hozzászólásában hangsúlyozta a migráció jelentős hatását a tagállamok munkaerőpiacára, illetve foglalkoztatáspolitikájára. Erre való tekintettel Simon Gábor akkori államtitkár úr felkérte a francia és a jövőbeli elnökségeket arra, tegyék meg a szükséges lépéseket annak érdekében, hogy minden, a migráció területén tárgyalandó, a foglalkoztatást is jelentősen érintő, lényeges döntést

együttesen hozzon meg a két érintett tanácsi formáció, a Foglalkoztatási, Szociálpolitikai, Egészségügyi és Fogyasztóvédelmi Tanács és a Bel- és Igazságügyi Tanács.

A miniszterek eszmecserét folytattak a munkaidős, illetve a munkaerő-kölcsönzős irányelv-tervezetek ügyében. Az elnökség tájékoztatta a tagállamokat, hogy az Európai Parlament a *két irányelvet*, a tanácsi csomagban történő kezeléssel szemben, egymástól elkülönítve kívánja tárgyalni. A munkaerő-kölcsönzés irányelv-tervezettel kapcsolatos közös tanácsi álláspont vitája 2008 októberének első felében lezajlott a Parlamentben, a munkaidős közös tanácsi álláspont megvitatása is október második felében kezdődött. A francia elnökség elsődleges célja az volt, hogy a tanácsülésen a tagállamok megvitassák az Európai Parlamenttel történő közös fellépés stratégiáját.

A magyar hozzászólás arra tért ki, hogy Magyarország álláspontja az EPSCO 2008 júniusi üléséhez képest nem változott – továbbra is *aggályaink vannak* a közös tanácsi álláspontokban foglaltakkal szemben. Magyarország szeretne volna elérni, hogy az új munkaidős irányelv szigorúbban korlátozza a heti munkaidő lehetséges maximális hosszát, szűkítse a lehetséges kivételek körét, és így járuljon hozzá a hosszú és rendszertelen munkaidő gyakorlatának felszámolásához. Bár a magyar álláspont nem érvényesült a tanácsi vitában maradéktalanul, mindezek ellenére a továbbiakban is Magyarország konstruktívan és kompromisszumkészzen kíván részt venni a további vitákban.

3. A globális válság értelmezése rendszer-válságként (azaz szükség van-e új kapitalizmus modellre?)

A világgazdaságban történtek - különösen az elmúlt 10-15 évre visszamenőleg - jól dokumentáltak, a szakértők nagyon jelentős mértékben egyet is értenek a válságot kiváltó okokkal.⁹ Ennek ellenére *korántsem ilyen egyértelmű* a válságból kivezető út, és főként a tennivalók nem azok. A politikai kommunikáció szintjén megfogalmazottak ugyan bizonyos kivezető út-irányokat jeleznek, azonban *sok a homály*. Az egyik ilyen homályos terület, hogy *mi – mennyi?* Miután a pénzügyi rendszerben olyan sok lett a közvetítő, olyan sokféle diverzifikált termék jelent meg a piacon, hogy nem igazán lehet tudni pl. azt sem, hogy az ingatlan-buborék mekkora valójában, mekkora hatást lehet a szabályozás-nélküliség számlájára írni. Egyáltalán milyen kört fed le a rendkívüli kockázatokkal terhelt rész stb. Továbbá: a tágran értelmezett pénz növekedési üteme miért és milyen körülmények között tekinthető aggódalmasnak, a szekuritizáció, a kockázati alapok ellenőrzés-nélkülisége mellett a pénzügyi rendszer stabilitása egyáltalán fenntartható-e stb.

Legfőképpen azt lehet megfogalmazni, hogy akinek a *részletekről előbb van/lesz információja*, annak rövid ideig sajátos világhatalma is lehet. Azért, mert az információkból az is kiolvasható, kik lesznek a vesztesek és kik a nyertesek. Gondolom, az sem véletlen, hogy jelenleg is vannak olyan országok, akiknek nem feltétlenül érdekük, hogy mielőbb megoldás szülessen. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a világ pénzügyi rendszerét kell átalakítani, amihez mindenekelőtt *világméretű megállapodásra* lesz szükség. Még ennek elvei sem igazán látszanak, hiszen például amit a G20 április eleji találkozására előkészítettek, azok jórészt titokban zajlottak. Az eddigi politikai kommunikáció alapján csak az a valószínű, hogy előbb utóbb meg fognak állapodni a nagy országok a rendezésben. Azt is borítékolni lehet, hogy *többfázisú lesz* az új pénzügyi rend kialakulása, tekintve, hogy a legsürgősebb a válságkezelés, amit az egyes országok/integrációk gyakorlatilag fél éve tesznek is.

Szakmai értelemben *az új rendszer „láthatósága”* majd akkor lesz megítélhető, ha arra is lesz válasz, hogy pl. a buborékokat is meg kívánják-e akadályozni, vagy sem, ha igen, akkor miként kívánják az eszközárakat kordában vagy ellenőrzés alatt tartani. Továbbá, szükségesnek ítélik-e a hitelteremtést korlátozni, a tőkeáttételeket ellenőrzés alatt tartani, vagy akár a hitelezési kockázat-áthárítás kérdését szabályozni. Ezek olyan jelentős témakörök, amelyek rendezése a benne-foglalt érdekellentétek miatt évekig eltarthat. Ezért rövid távon csak annak van realitása, hogy programot fogadnak el a rendezésre, s a tartalmakat, az új szabályozás elveit pedig a sürgősség, illetve a politikai érdekazonosság fogja vezérelni. Ma a külső szemlélő számára ez *mind fekete doboz*, sőt, szakmai bonyolultságuk miatt még a szakértők számára is többségben az. Pedig a világosság, és a politikai és szakmai kártyák kiterítése ahhoz is szükséges lenne, hogy az országok kompetenciáiban megtehető intézkedések elkülönüljenek a nemzetközi egyezményt igénylő kérdésektől, különben nagyon sok lesz az átmeneti veszteséget okozó súrlódás.

Az illetékes magyar intézményeknek mindent meg kell tenniük azért, hogy esetleg részesei lehessenek a kialakuló rendezésnek. A magyar kormány és a magyarországi pénzintézetek egyébként rendkívül kooperatívnak mutatkoztak a bajban, ezért ebből a szempontból a válságkezelés eddig – a külföldről érkező rendkívüli hitelnek, támogatásnak

⁹ Ez a néhány bekezdés Vissi Ferenc közgazdász elemzése

köszönhetően is – valójában sikeresnek tekinthető. A válságkezelésbe bevonható finansiális korlátokat sajnálatos módon a magyar kormány túlköltekező, és egyértelműen hibás gazdaságpolitikája korlátozza, ezért van jelentős különbség az egyes országokban bevethető eszközök jellege és azok mértéke között.

A világméretű dekonjunktúra oldódása, illetve az újabb növekedési pályán történő elindulás valójában – az egyik álláspont szerint - *nem igényel* új rendszert, annak ellenére, hogy a jelenlegi válság mélyebb, mint azt bárki tavaly nyáron előre látta volna. Ha nem szükséges új rendszer, akkor valószínűsíthető, hogy az új elemek akkor kerülnek be a rendezésbe, ha pl. a fentebb említett buborékok megakadályozása is része lesz az új pénzügyi rendszernek. Ez az ingatlanpiacokat biztosan érinti. A motorizációs iparágak sajátossága, hogy jelenleg mintegy kétszerese a világméreteken rendelkezésre álló termelő kapacitás a piaci igénynek, ami rendkívüli eltérésnek tekinthető. Itt még a háttérben zajlik a jövő nyerteseinek „szelektiója”, de valószínű, hogy koncentrációs hullám is jellemzi majd az autóipart, merthogy ebben lehet a legkisebb veszteséggel helyrebillenteni a kínálat és a kereslet közelebb kerülését, a többletkapacitások mérséklődését. A vesztesek minden bizonnyal Észak-Amerika és az EU tagállamai, és Japán lesz. Természetesen nem mindegy a veszteség mértéke. Ennek csökkentése motiválja az autógyártó országok kormányainak aktivitását e téren is, akár a csődelkerülés érdekében adott támogatásokat, akár a kereslet-ösztönzést, akár a foglalkoztatási célból adott pénzeket nézzük.

A világméretű dekonjunktúra hatásait *csak megfelelő forrásokkal* lehet csökkenteni. Mi magyarok, jórészt csak szemlélői lehetünk a folyamatoknak. Ez nem jelenti azt, hogy eseti, foglalkoztatást megtartó, a funkcionális munkanélküliséget potenciálisan csökkentő programokat nem lehet szervezni, de ezek hatóköre csak rendkívül korlátozott lehet. Az építőiparon elvileg valamelyest segíthetnének a közbeszerzési programok, azonban a szakma generálisan rossz állapotban van, sok a fekete-rész, a számla nélküli munka, a felelőtlenség, a körbetartozás stb.

I. A rendszerválság értelmezési körei

Az elmúlt két-három évben sok olyan tanulmány született, ami *túllépett a gazdasági-társadalmi világválság felszínes bemutatásán*, s arra törekedett, hogy a mélyben rejtőző okcsoportokat is feltárja. Nem azért ismertetjük most Robert Kurz – *A szakadék szélén?* című - elemzését, mert minden tézisével egyetértünk, ám a felvetett kérdések figyelmet és továbbgondolást érdemelnek¹⁰.

„Egyre többen és egyre izgatottabban beszélnek az utóbbi hónapokban a pénzügyi és hitelválságról, ugyanakkor mintha a düh és a zavarodottság növekedése nem járna együtt a kérdések és az elemzések merészségének és mélységének fokozódásával, sőt. Miközben sokan *keynesiánus receptekhez* nyúlnak vagy szeretnének nyúlni, elmarad a hosszabb távú történeti elemzés, amely tágabb kontextusba helyezné a pénzügyi szektor átláthatatlan

¹⁰ Kurz tanulmánya messze nem a legélesebb vagy legradikálisabb, hiszen elég "A luganói tanulmány" globalizációs krimibe illő írásra gondolni. Szerzője Susan George, amerikai filozófus és politológus, aki 1994 óta francia állampolgár, jelenleg is Párizsban él, és a társadalmi igazságosságért tevékenykedő Transznacionális Intézet társigazgatójaként, valamint a "Globalizációs Observatórium" alelnökéként harcol a globalizáció ellen. A luganói tanulmány című könyve angolul 1999-ben, franciául pedig 2000-ben jelent meg. A könyv alcíme: "Hogyan őrizzük meg a kapitalizmust a XXI-dik században".

viharait. Robert Kurz Globális hatalom és globális pénz¹¹ című cikke a pénzügyi válságról ezt kísérli meg, amikor radikális elemzésében a fennálló gazdasági rendszer mélyében munkálkodó, hosszútávon ható alapmechanizmusokig vezeti vissza a válság okait.

Amikor 1989-cel kapcsolatban "korszakváltás"-ról beszélnek, ez alatt általában a kelet-európai államszocialista rendszerek összeomlását értik – befejeződött a hidegháború, megszűnt a két nagy blokk közötti éles szembenállás és kialakultak a világgazdaság hátsódudvaraiban zajló, a nagyhatalmak által távvezérelt „forró” háborúk.

A kapitalizmus (állítólagos) győzelme, dalolták a liberális dalnokok, együtt jár majd a „piacgazdasági” keretfeltételek végleges bebetonozásával, egy egységes, nyugati minták alapján szerveződő *globális gazdasági tér* kialakulásával, és így a globális prosperitás, a leszerelés és a béke egy új korszaka jön majd el.

Ez a jóslat a legteljesebb mértékben *naivnak* bizonyult. Az utóbbi 17 évben sokkal inkább az ellentéte valósult meg annak, amit az egykori kicsapongó hivatali optimizmus vizionált. A globalizáció a tömeges szegénység, a kilátástalan polgárháborúk újabb és újabb zónáit alakította ki, miközben a szélein kísérőjelenségként megjelent egy barbár posztmodern-fundamentalista vallási terrorizmus is. A Nyugat, az USA vezetésével, minderre egy hasonlóan kilátástalan „világrendháború”-val és igencsak sebezhető globális háborús igazgatással reagált.

Az 1989 utáni események bevett interpretációi tehát láthatólag teljesen képtelenek bizonyultak a helyzet megmagyarázására. Valójában ugyanis nem csupán a keleti blokk *diszfunkcionális „hiánygazdaságai”* omlottak össze, hanem hasonló végzet érte utol a harmadik világ számos Nyugat-barát rezsimét is. Sőt: magukban a nyugati centrum-országokban is egyre inkább hervadozni kezdett a háború utáni „gazdasági csoda” a növekedési ráták folyamatos süllyedésével. Fokozatosan kialakult egyfajta strukturális munkanélküliség, ami alulfoglalkoztatottsággal, és a munkaviszonyok folyamatos romlásával (prekarizáció) járt együtt. Mindezeket a jelenségeket végigtekintve egy egész más magyarázat tűnik elkerülhetetlennek: nevezetesen az, hogy *az általánossá váló válság az egész árutermelési világrendszer válsága, beleértve a tőkés centrumot is.*

Ha innen indulunk ki, akkor a keleti blokk „reálszocializmusában” egyáltalán nem történelmi alternatívát kell látnunk, hanem a világgazdasági periféria „*pótlólagos modernizáló*”¹² *államkapitalista rendszereit*, amelyek a világgazdaság integráns részét képezték. Ezeknek a modernizáló rezsimeknek minden változata – függetlenül a használt maskarák színezetétől – összeomlott: és ezzel mintegy elszakadt a világgazdasági rendszer leggyengébb láncszeme, szabadon eresztve a globalizáció folyamatában megnyilvánuló megállíthatatlan válságfolyamatot.

Az új világválság mélyebb kiváltó okát, a *mikroelektronikai forradalmat*, gyakran, és nem is jogtalanul, harmadik ipari forradalomnak szokás nevezni. A kapitalizmus történetében most először a munkaerő „kiracionalizálásának” mértéke jelentősen meghaladja a piac

¹¹ [indy.media.hu független média központ](http://indy.media.hu/fuggetlen-media-kozpont) (2008 ápr.4.) (A cikk eredetileg 2007 novemberében (!) íródott a Widerspruch c. zürichi lap számára)

¹² A szerző itt a „nachholende Modernisierung” kifejezést használja, ami „pótló” vagy „bepótló” modernizációt jelent, és az 1990-ben Der Kollaps der Modernisierung c. könyvének kulcsfogalma, amiben az államkapitalista („reálszocialista”) rendszerek sajátságait és összeomlásának okait elemzi.

további kitágításának lehetőségeit. A krízishelyzetben kiéleződött konkurencia viszonyai között így a tőke egyre inkább kiiktatja saját „munkaszubsztanciáját“ (Marx). A strukturális munkanélküliség és a globális alulfoglalkoztatottság másik oldala a buborékszerűen növekvő pénzügyi szektorba menekülő tőke, mivel a reálfelbefektetések egyre kevésbé térülnek meg – mindez leolvasható a globálisan jelentkező termelési túlkapacitásból (pl. az autópárhuzamban), és a spekulatív felvásárlási csaták egyre nagyobb számából.

Ez a vázlatos helyzetelemzés a kilencvenes években még *kézenfekvőnek* tűnt a baloldali társadalomkritika sok képviselője számára. Azóta azonban sokan mintha teljesen hozzászoktak volna ahhoz, hogy a tőke egy szimulált, pénzügyi spekulációra („jobless growth“) alapozott akkumulációs folyamatból is – látszólag – tovább tud élni. Sokan azt kérdezik: hát az utóbbi időben tapasztalható export-orientált iparosodás Ázsiában, főleg Kínában, talán nem a reálnövekedés újabb éráját jelenti, egyszerűen csak Európán kívül ezúttal?

A „világrendháborúk“-at pedig egyre többen egyszerűen csak az olajért vívott banális nyersanyagháborúkként magyarázzák, amelyek pusztán azért törnek ki, mert kifogyóban a kapitalista elégetési civilizáció üzemanyaga. Talán újabb nagyhatalmi blokkok közötti imperialista konkurencia-harcra van kilátás, mondják, például az USA és Kína között. Ezekkel a gondolatokkal a baloldal (bizonyos módosulásokkal) a korszakváltás (1989) előtti interpretációs sémáihoz látszik visszatérni.

Jó okunk van azonban azt hinni, hogy ez a visszatérés *egy torzképhez való visszafordulást* jelentene, és a valós összefüggések, alaposabb vizslatásnál, valójában egészen máshogy néznek ki. Az első és legfontosabb megvizsgálandó tényező az USA politikai-gazdasági helyzete a globális kríziskapitalizmusban.

A pénzfórmá válsága és a globális valuta-rendszer. Az utóbbi két évtizedben jelentkező, a harmadik ipari forradalommal és a globalizációval összekapcsolódó krízis valójában egy sokkal régebbi, az első világháború óta parázsló krízisnek a része, ami magával *a pénzzel (mint közvetítési fórmával)* kapcsolatos.

Eddig az időszakig a pénz, mint egy kiválasztott „speciális áru“ (általános egyenérték) működött, amelynek saját értékszubsztanciája lényegében vitán felül állt. Ezért aztán a nagy kapitalista országok valutáját a jegybankoknak „fedezniük“ kellett megfelelő mennyiségű arannyal. Az arany volt a tulajdonképpeni világvaluta, a világpiac „lingua francá“-ja; a sterling font, amely az akkori világhatalom, Nagy-Britannia valutája volt, csak azért fungálhatott mégis világvalutaként, mert „aranyalappal“ rendelkezett. A két világháború iparosított háborús gazdaságai és a második ipari forradalom (fordista tömegtermelés, futószalag, „autógyártás“) termelési erői viszont nem tudtak - gyorsított áruáramlás mellett sem – megfelelően funkcionálni egy aranyhoz „kötött“ pénzfórmá mellett, amit ezért előbb-utóbb ki kellett iktatni.

Más szavakkal: a pénz értékszubsztanciáját, ami az aranyban megszilárdult munkaszubsztancián nyugodott, nem lehetett ebben a fórmában fenntartani. A pénz szintjén tehát – ami egyrészt általános egyenértékként működött, mint „királyáru“, másrészt, mint a tőke megjelenési fórmája – sokkal hamarabb nyilvánvalóvá vált az a „szubsztanciavesztés“, ami most, a harmadik ipari forradalom idején a normális áruk szintjén is egyértelműen megjelenik. Ennek következménye volt a tizenkilencedik században még

teljesen ismeretlen „évszázados infláció“, a pénz szüntelen elértéktelenedése – amely hol vágató (hiperinfláció), hol lopakodó formát ölt.

Az inflációs nyomás ellenére bizonyos teoretikusok (pl. Knapp 1905) a kényszerből erényt csináltak, amikor az aranyalapot szükségtelennek, a pénzt pedig pusztán jelzőrendszernek vélték, amit elég, ha az állam jogi eszközökkel hitelesít és fedez. A harmincas évek világgpiaci összeomlása sok tekintetben épp egy világvaluta hiányának is volt köszönhető, miután Európa hasztalanul próbált az aranyalaphoz visszatérni. Amikor aztán 1944-ben Bretton Woods-ban kialakították a „Pax Americana“ védőernyője alá helyezett új gazdasági és monetáris rendet, ezt teljes egészében a dollárra, mint az új világkereskedelmi és „tárolási“ valutára építették.

Az új rend talapzatát nem pusztán az Egyesült Államok óriási ipari túlereje adta (ami elsősorban a világháborús hadigazdaság szédítő növekedésének volt köszönhető¹³), hanem az a tény is, hogy a dollár lett az egyetlen valuta, ami aranykonvertibilis maradt. A világ aranykészleteinek kb. ¾-e feküdt ekkor a híres Fort Knox-ban (vö. Kennedy 1993). A világháború után, a hidegháború árnyékában virágzó „gazdasági csoda“ kizárólag a Bretton Woods-ban létrehozott globális valutára és a dollárhoz igazított rögzített váltóárfolyamok rendszerére támaszkodva volt lehetséges.

1973-ban aztán Nixon végül arra kényszerült, hogy *felmondja* a dollár aranyra való konvertibilitását. Ezzel aztán vége is lett a Bretton Woods-i rendszernek. Innentől fogva a valutaárfolyamok szabadon „lebeghettek“, mindegyik a piacon elfoglalt helyzetének megfelelően, ami aztán a devizaspekulációk új területét nyitotta meg, össze-vissza kilengő árfolyamokkal és kockázatos visszahatásokkal a reálgazdaságra.

Mivel azonban a hetvenes évek világvaluta-válsága nem járt együtt általános gazdasági összeomlással, baloldali teoretikusok is arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a pénz és a pénzforma kérdése mintegy empirikusan megoldódott: szemben Marx felfogásával, egyszer és mindenkorra el kell vetnünk a gondolatot, miszerint a pénz saját értéksubstanciával rendelkező speciális „kiválasztott áru“ (pl. Heinrich 2004).

Azonban a *lebegő árfolyamok kétes gyakorlatának* viszonylagos sikere egy rövid, néhány évtizedes periódusban semmit sem mond arról, hogy vajon ez a berendezkedés valóban fenntartható-e – ezenkívül a kilencvenes évek valutaválságai Ázsiában, illetve az ezredfordulón Argentínában, egy másik, a mélyben parázsló ellentmondást is a felszínre hoztak.

Az aranydollártól a hadidollárig. A hetvenes évek pénzügyi válsága ugyanis csak azért nem öltött brutálisabb formát, mert a dollár, aranykonvertibilis voltának elvesztése ellenére, meg tudta tartani „világpénz“ funkcióját, azaz a dollár maradt a világkereskedelmi és globális „tároló“ valuta, egyszerűen azért, mert komolyan vehető alternatíva nem tűnt föl. Máskülönben megismétlődött volna a harmincas évek katasztrófája, csak sokkal magasabb

¹³ Michel Beaud Histoire du capitalisme c. könyve szerint az amerikai gazdaság 1939 és 45 között duplájára nőtt, 1945-ben az USA szénkitermelése az egész világ ~-ének a felét adta, kőolajkitermelése a 2/3-át, elektromos energia termelése kb. 50%-át, emellett az USA a világ aranykészleteinek 80%-ával rendelkezett (id. mű 1986, 255. old.)

fokon – hiszen „világpénz“ híján a világpiac szükségszerűen összeomlik. Azonban a dollár világpénz funkciójának újbóli megerősítése *egész más alapokon* történt, mint korábban.

Az aranyban rögzített értékszubsztancia helyett most *egyfajta „politikai“ garancia* szavatolta a dollár globális valuta státuszát, habár nem egy pusztán formális-jogi garanciáról volt itt szó, hanem egy lényegében katonai jellegéről. A világhatalom, avagy a „szuperhatalom“, pénzének világpénz jellege most tehát pusztán *katonai fölényén* alapult.

Így aztán egy sajátságosan fonák, reciprok viszony alakult ki: miközben folyamatosan csökkent az USA gazdasági szerepe a „normális“, áru- és tőkeáramlási világpiacon (ez a folyamat ma is tart), egyre nőtt és nőtt – Eisenhower kifejezésével élve – a „*katonai-ipari komplexum*“. A második világháborúban csillagászati növekedési rátákat felmutató hadiipar a háború után tovább burjánzott, az úgynevezett (sokat taglalt) „permanens hadigazdaság“ formájában. A mikroelektronika harmadik ipari forradalma ebben a környezetben újabb és újabb high-tech haditechnológiákat hozott létre, amik lehetővé tették a háborús gépezet további iparosítását és automatizálását.

Az állandóan újabb fegyvergenerációkat létrehozó hadiipar fejlődésével az USA behozhatatlan katonai előnyre tett szert a világ többi részével szemben. Reagan elnök aztán még jobban felerősítette ezt a folyamatot.

Az USA-val szembenálló Szovjetunió „*pótlólagos modernizáló*“ rendszere elsősorban természetesen a „tervezgazdasági tőkegazdaság“ ellentmondásai miatt omlott össze, azonban ehhez a „halálrafejverkezés“ is jelentősen hozzájárult, melynek során a SZU képtelen volt a high-tech-versenyt akár gazdaságilag, akár technológiailag tovább folytatni.

Az immár versenytársak nélkül álló amerikai hadigépezet, ami elvileg *egyfajta „gazdaságon kívüli tényező“*, valójában óriási (és egyre növekvő) gazdasági jelentőséggel bír és bír. Minden bizonnyal van némi igazuk az USA-t időnként figyelmeztető, vagy megdorgáló elemzőknek, akik a megállíthatatlanul duzzadó „permanens hadigazdaság“ veszélyeire figyelmeztetnek, amely az állami eladósodás valóságos lavináját indította meg. A kíméletlen neoliberális-monetarista hírében álló Reagan ugyanis valóban brutálisan felszámolta elődei keynesiánus szociálpolitikájának jó részét, ugyanakkor saját doktrínájának ellentmondva óriási hiányt teremtett a robbanásszerűen megnőtt „*hadikeynesianizmussal*“. Ezzel a már így is mesterségesen felfújtt katonai-ipari komplexum sok szempontból (részben indirekt módon) a növekedés hordozójává és új munkahelyek létrehozójává vált. Az amerikai gazdaság nominálisan nézve nagy belső erőt mutat, habár a világpiacon egyre gyengülnek pozíciói.

A gazdaság *militarizálásának* folyamatával összekapcsolódó elképesztő eladósodást azonban már a nyolcvanas években sem tudták fedezni a belföldi megtakarítások. A hadigépezet gazdasági ereje egyúttal a külkapcsolatokban is egyre inkább megnyilvánult. Épp a világrendőrségként fungáló amerikai katonai hatalom volt az ugyanis, ami a globális pénzpiacok számára úgy tűnt, hogy a befektetések *egyfajta „erős várát“* képes nyújtani. Ez a meggyőződés még erősebbé vált, amikor az USA learatta *állítólagos győzelmét* a keleti blokk rendszereivel szemben. A dollár tehát megtartotta világpénz funkcióját, miközben aranydollárból hadidollárrá vedlett át.

A kilencvenes évek *világrend-háborúinak* a Közel-Keleten, a Balkánon és Afganisztánban épp az volt a legfőbb stratégiai jelentősége, hogy a globális beavatkozási

képesség demonstrálásával megvédjék a „biztos erőd“ mítoszát és ezzel egyben a dollár világpénz szerepét. Erre az irracionális hitre alapozva kezdett aztán ömleni a túlburjánzó (a reáltermelésbe rentábilis módon be nem fektethető) pénztőke a világ minden tájáról az USA-ba, és finanszírozta így indirekt módon a fegyverkezési és hadigépezetet. Minden idők *legnagyobb pénzügyi buborékja* és az amerikai fogyasztási bomba. A harmadik ipari forradalomban egyre inkább megmutatkoznak a tőke a reáltermelésben megvalósított értékesülésének belső korlátai, és így az ösztőke egyre nagyobb komponensei kényszerülnek rá, hogy a hitelrendszerbe és a pénzügyi buborékgazdaságba meneküljenek.

Ez a fináncapitalista krízis-gazdaság szükségszerűen a dollár állítólagos „biztos erőd“-jeiben kell, hogy koncentrálódjon. Minél több fölös pénztőke kóborol a nemzetközi pénzügyi piacokon, annál nagyobbá válik az USA felszívó ereje, ami ezeket a pénzáramlatokat beszippanntja. Így jött létre az Egyesült Államokban – in Gods Own Country – *minden fináncbuborékok Ősanyja*. Az állami kölcsönök globális felvásárlásával ugyanis nem csupán a hadigazdaság boom-ját finanszírozták.

Párhuzamosan mindezzel *egyre nagyobbra nőtt* a kilencvenes években az amerikai részvénytőke, majd az ezredfordulón az ingatlanpiac. Ezzel az eladósodás egy egészen *új minősége* jelent meg. A katonai-ipari komplexum mellett az amerikai belső piacon megjelent az „abnormális“, látszólagos növekedés egy másik oszlopa is. A rendkívül kiterjedt és a társadalom széles rétegeiben „szétszórt“ részvény- és ingatlanulajdon-struktúra miatt egy paradox „fogyasztási csoda“ indult meg. Habár az átlagos reálkereset a hetvenes évek óta stagnál, sőt süllyed (vö. Thurow 1996), a belső fogyasztás mégis a növekedés motorjává vált. Nem az időnként nagy garral újra és újra beharangozott és ünnepelt „*munkaerőpiaci csoda*“ (Jobwunder) váltotta ki a fogyasztás óriási bővülését.

Ugyanis ezek az új munkahelyek egy (kisebb) része az állami eladósodáson élősködő katonai-ipari komplexum területén jött létre, legnagyobb részük pedig olcsó, instabil „miniállás“ a szolgáltatási szektorban, azaz a híres „dolgozó szegények“-ről van szó. Az amerikai ipar zsugorodó ereje a világpiacon pedig inkább visszaszorítja az export-orientált szektorokban az alkalmazottak számát. Így a fogyasztási bomba nagyrészt nem rendszeres bérjövödelmekből táplálkozik, hanem elsősorban *a részvény- és ingatlanpiacon jelentkező pénzügyi buborékból*.

A különbözetből nyert profitokat, amik az adott tulajdonrész fiktív értékemelkedésből származnak, aztán újra hiteleként forgalmazták, és a széles elterülés miatt aztán a fináncbuborék a hitelkártya-rendszeren és a jelzálogkölcsönökön keresztül olyan mértékben megsokszorozta önmagát, amire egyszerűen nincs történelmi példa. A dolog biztonságát pedig épp a részvények, majd az ingatlanok megemelkedett értéke hivatott szavatolni.

A fölös pénztőke betódulása a világ minden pontjáról a dollár állítólagos „biztos“ birodalmába így aztán nem csupán az eladósodott fegyverkezési fogyasztást finanszírozta, hanem a hasonlóképp *eladósodott háztartások fogyasztását* is. Ez a meseszerű pénzmasina volt az, ami táplálta az amerikai fogyasztás szárnyalását.

A csendes-óceáni deficit-körhinta és a globális konjunktúra. Az amerikai reálgazdaság viszonylagos gyöngesége a világpiacon egy állandóan növekvő kereskedelmi deficitben nyilvánul meg.

Relatív terminusokban nézve a világhatalom hadigazdaság és a szolgáltatási szektor által dominált gazdaságában egyre kevesebb ipari termelés folyik, de bizonyos szektorokban még *abszolút számokban is visszaesett a termelés*. Az amerikaiak jelentős része a részvény- és ingatlanpiac folyamatos áremelkedése folytán egyre inkább eladósodhatott, hogy az így „nyert” pénzen aztán egyre inkább olyan árukat fogyaszthasson, amelyeket más országokban állítottak elő.

Így aztán egy *globális deficit-körforgás* indult meg, ami először a nyolcvanas években vált láthatóvá, a kilencvenes években tovább gyorsult, ma pedig szinte követhetetlen sebességgel pörög. A kereskedelmi mérleg először is Japánnal szemben csúszott egyre inkább a negatív tartományba, majd hamarosan következtek a kisebb ázsiai államok, illetve Európa, végül pedig Kínával és Indiával kezdett kialakulni egy hihetetlen méretű áruáramlási mínusz. Ma már alig van olyan iparosodott terület ahol a kereskedelmi mérleg pozitívuma ne az USA felé irányulna. Azaz a pénzügyi jellegű külső eladósodottság – ami a globális pénzügyi áramlatok felszívásával keletkezik – másik oldala az, hogy a *globális árutermelési felesleget is felszippantja ugyanez a régió*.

Más szavakkal, az amerikai fogyasztók (állami és magánfogyasztók egyaránt) *kölcsönöket vesznek föl*, hogy aztán ezzel fizessék ki a felvásárolt árutömeget a szállítóknak. Azaz egy kétszeres kölcsönös függőségi viszony alakult ki. Ha az amerikai fogyasztók nem ropogtatnák el heroikusan a globális többlettermelést, már rég átütő erővel láthatóvá vált volna a harmadik ipari forradalom világgazdasági krízise.

Ugyanakkor már rég nem különálló nemzeti gazdaságok közötti áruáramlásról van itt szó, hanem sokkal inkább a *vállalati globalizáció csatornáin belüli mozgásokról*. A japán és európai konszernek mellett elsősorban amerikai vállalatok azok, amelyek az olcsó munkaerő miatt Kínát a transznacionális termelési lánc forgatótárcsájává teszik, hogy onnan az amerikai és egyéb piacokra exportáljanak.

A megfelelő befektetések így aztán az ún. „exportzónák” területére koncentrálnak, és semmi közük Kína, India stb. régi nemzetgazdasági értelemben vett „fejlődéséhez”. Az Ázsiából Amerikába vezető egyirányú export-folyosó a *deficit-körforgást* azóta valóságos lendítőkerékké változtatta, amely az egész világgazdaság meghajtójaként hat. Az európai ipar nem csupán az amerikai piacra szállítja többletét, mint más kontinensek, hanem egyúttal egyre nagyobb mértékben exportál termelési eszközöket az ázsiai export-dömping számára is (főleg ipari gépeket). Az utóbbi néhány év sokat ünnepeelt „fellendülése” Európában (Németországban) szinte kizárólag erre a Voodoo-gazdaságra vezethető vissza. Időnként kétségtelenül fölhangzanak olyan hangok amik a fokozódó „világgazdasági egyensúlyhiány” veszélyére utalnak, az amerikai (külső) deficit vonatkozásában. Azonban ezek általában azonnal átadják a helyüket a megkönnyebbülés hangjainak – hiszen eddig semmi baj nem történt, eddig minden jól ment.

Válságforgatókönyvek: hitelválság és a dollár összeomlása. 2007-ben azonban egyszerre csak fenyegetően sűrűsödni kezdtek *a fekete fellegek a világgazdaság kék egén*.

Eljött, aminek el kellett jönnie: az amerikai ingatlanpiaci buborék, a fogyasztás fő hajtóereje az utóbbi években kidurrant, az ingatlanárak zuhanni kezdtek. A jelzálogkölcsön-hitelek az ún. subprime-ok területén (komolyabb önrész nélküli hitelek) tömegesen elkezdtek csődöt jelenteni. Hogy mégis mekkora nagyságrendű lehet a közelgő pénzügyi válság, arra néhány hónapon belül újabb fejlemények utaltak: hirtelen egyre több

bank és takarékpénztár került amortizációs nyomás alá, mivel az amerikai adósságokra kiadott értékpapírok az egész világon szétterjedtek.

Ez azonban *csak a kezdet* volt. A gyakran évekig elhúzódó átfordulási ciklus a hitel- és dologi tőkeállományban, amíg *a hitelválság rezgéshullámai szétterjednek a rendszerben*, először valamikor 2008 és 2010 között fogják majd megmutatni a hitelválság valós nagyságrendjét. Ha ebben a periódusban egyben az amerikai fogyasztás is visszaesik, ez nem csak a globális részvénypiacokra fog visszacsapni, hanem a csendes-óceáni deficit-körforgásra is, és ezzel az egész globális konjunktúrát megállíthatja.

A dolog nagyságrendjét *senki sem tudja előre meghatározni*, de könnyen megtörténhet, hogy a válság a harmadik ipari forradalom minden huszadik századi krízisét meghaladja. Rossz vicc, amikor bizonyos gazdasági szakértők most arról beszélnek, hogy a belső konjunktúra az EU-ban, vagy akár Kínában, hirtelen valahogy „önjáróvá” válik, és pótolja az amerikai fogyasztás porszívó-szerepét, a fölös árutömeget elnyelve. De hát honnan jönne, támadna ez a vásárlóerő ezekben a régiókban, mikor eddig sem volt meg, pedig szárnyalt az export-vezérelt konjunktúra?

Másrészt egy *kettős kamatprobléma* is megjelent a láthatáron. A kilencvenes évek ázsiai válságán és a virtuális New Economy (dot com boom) összeomlásán 2000 után csak azzal tudtak úrrá lenni a jegybankok, hogy az alapkamatot versenyszerűen csökkentgetni kezdték, aminek köszönhetően „*olcsó*” pénz árasztotta el a piacot. Most is ezt várják a pénzpiacok az amerikai jegybanktól, amit nyilván ebben az esetben a többieknek is követniük kellene.

Ugyanakkor egy újabb fogyasztáskereső dollár-áradat azzal fenyegetne, hogy az adósságállománnyal összekapcsolódó ingatlanpiaci inflációban (Vermögensinflation) már rég ott rejtőzködő *inflációs potenciál elszabadul és a hosszútávú pénz-elértéktelenedés vágató inflációba csap át*. Másrészt az is látszik, hogy a szabad pénztőkék beömlése az USA-ba alighanem elapadna, ha az ECB (Európai Központi Bank) a növekvő infláció láttára nem lépne, és a kamatkülönbség az USA és az EU között megszűnne. A gazdasági visszaesés és az infláció együttes fellépése tehát korántsem lehetetlen.

Az alapkamatok dilemmája, ami az amerikai hitelválság a világ többi részére való átgyűrűzésének eredménye, egyre inkább kérdésessé teszi *a dollár világpénz szerepét* is. Az óriási külső deficit a dollár drasztikus leértékelését és az exportáló országok valutájának hasonló mértékű felértékelését követelné meg. Korábban már kétségtelenül többször is sor került kontrollált dollár leértékelésekre, aminek eredményeképp a hitelező országok fizették ki az amerikai adósságok egy részét.

Most azonban egy *kontrollálatlan árfolyam-zuhanás fenyeget*, ami az euróval szemben már meg is indult, míg az ázsiai valutákat mesterségesen tartják alacsony szinten. Azonban ha a hitelválság súlyossága teljesen megmutatkozik, ezek a gátak is csődöt állíthatnak. Ekkor nem csak a katonai-ipari komplexum finanszírozhatóságának lenne vége, de a „*biztos erőd*” mítoszának is.

A dollár helyére azonban aligha léphet könnyen egy *új világpénz*, még ha sokan már előre is ebben a szerepben ünneplik az eurót. *Mivel az eurónak se aranyfedezete, se „hadifedezete” nincsen, ezért nem veheti át a dollár helyét*. A világpénz válsága és a hozzá kapcsolódó inflációs potenciál magának a pénznek a beérett válságára utalnak.

Ez a valutaválságot kísérő, feltartóztathatatlan aranyár robbanásban is megnyilvánul, amely újabb és újabb rekordokat dönt meg: a krízisben felszínre tör a pénznek értékszubsztanciával bíró árukaraktere.

Az arany a pusztá nyersanyagból újra a „tulajdonképpeni“ pénzzé, illetve világpénzzé válik, azonban a harmadik ipari forradalom termelőerői közötti világpiaci közvetítés nem történhet az aranyalapra épülve. Ez olyan lenne, mintha az óceánt arany kávéskanállal akarnánk kimeríteni. Így a két világháború közti szituáció újbóli megjelenéssel fenyeget, csak sokkal magasabb fokon.

Globális válság, globális ideológiák, globális polgárháború? Ebben a helyzetben, mikor a kapitalizmus *saját belső korlátaiba ütközik*, az emancipatórikus társadalomkritika feladata az lenne, hogy például újraépítse a szocializmus gondolatát, túl az olyan fétisformákon, mint az áru, a pénz, a nemzeti állam és a mindezekkel összekapcsolódó nemek közti viszonyrendszer. Amíg azonban a baloldaliak *régi elméleteikhez* térnek vissza, és a jelenlegi világrend egy megostromolható-elfoglalható, belső „erőközpontja“ után kutatnak, ők maguk is könnyen reakcióssá válhatnak.

Így a kapitalizmus kritikája gyakran Amerika-ellenességbe, és nyílt vagy tudattalan¹⁴ antiszemitizmusba csap át. A tőke fetiszizmusának „objektív gondolati formái“ (Marx), mást se tesznek, mint „a valóság megfordítását“, és (már ha nem válnak gyakorlattá) a krízis ideológikus feldolgozásának alapjait adják, ami egyszer már pusztító következményekhez vezetett a két világháború között.

A tőke globalizációja gyilkos ideológia-tákolmányok globalizációját is elősegíti. Megfordul az ok és az okozat: a hitelválság nem mint a reálakkumuláció kimerülésének következménye jelenik meg, hanem mint a „*finánciókésék mohósága*“ (és ez az elképzelés 200 éve kapcsolódik össze antiszemita klisékkel); az USA szerepe és a hadidollár nem mint a globalizált tőke átfogó és általános feltétele, hanem mint a Föld más részeinek az USA általi imperialista elnyomása.

Ezeknek az ideológikus torzításoknak a kiváltója az a kétségbeesett kívánság, amely szeretne *valahogy visszamenekülni* a fordista prosperitás és a keynesiánus reguláció korszakába. Így aztán egészen a baloldali radikálisokig hódít az a népszerű opció, hogy átalakítsuk a „birodalom amerikai, unilaterális verzióját“ (Hardt/Negri 2004), egyfajta „demokratikus“ globalizációvá, az EU vezetésével és, lehetőleg, az euróval mint nemzetközi kereskedelmi és „tárolási“ valutával. Ez a foratókönyv azonban nem csak, hogy teljesen megfeledkezik a krízis valódi természetéről, hanem a globális tőkeállomány belső összefüggéseit és az EU természetét is teljes mértékben félreismeri. Ennek a virtuális nemzetközi reformizmusnak ugyanakkor az összefogásról alkotott fogalma is meglehetősen hátborzongató, hiszen sokan mintha beleérték az utóbbiba Putyin Gazprom- és titkosszolgálati rezsimjét, a transznacionális tőkebefektetések által fenntartott kínai exportörburokráciát, vagy azt a „Szent Szövetség“-et, ami a Chavez-féle olaj-populizmus és az iráni antiszemita-izlamista állam között van kialakulóban.

¹⁴ Kurz itt a „strukturális antiszemitizmus“ kifejezést használja, ami alatt olyan elméleteket ért, amelyek nem fajgyűlölők, de szerkezetükben az európai antiszemitizmusra hasonlítanak (gonosz spekulánsok, gátlástalan „multik“ vs. „jó“ vállalatok stb.), és az őket népszerűsítők akaratától függetlenül könnyen újra antiszemitizmusba csaphatnak át. (És persze, ami a legfontosabb, mindemellett tévesek is.)

Még ha el is tekintünk attól, hogy egy *EU-centrikus globalizáció* semmivel sem lenne jobb egy amerikaiánál, azt is látni kell, hogy az előbbi teljesen lehetetlen is. Nem csak azért mert az euró képtelen lenne a hadidollár helyét átvenni, hanem mert az EU képtelen a szabad pénztökek áramlását megfordítani és a túltermelést felszívni.

Még ennél is *nagyobb világgazdasági függőséget* mutat Oroszország, Venezuela és Irán az amerikai gazdaság paradox szerepével szemben, hiszen ezeknek a rezsimeknek az „amerikai sátán” elleni politikai hangoskodása kizárólag az olajár robbanására támaszkodik. Ha a csendes-óceáni deficit-körforgás lendítő kerek megállna, és ennek következtében globális gazdasági válsághelyzet alakulna ki, az olaj-rezsimek lennének az elsők, amelyeket a krízis tönkretenne.

A harmadik ipari forradalom *egyre erősebb világválsága*, amelynek leküzdésére semmiféle „regulációs modell” nincs a láthatáron, minden bizonnyal nem csupán gazdasági következményekkel járna. Még inkább, mint a modernizáció történetének korábbi töréseinél, fenyegető perspektívaként ott van a legyűrhetetlen krízishelyzetből való irracionális „előremenekülés” veszélye, ami akár *világméretű háborúhoz* is vezethet. Ugyanakkor a globalizáció jelenlegi fejlődési szintjén ez a háború nem lehet a nemzeti-birodalmi blokkok közti háború, amely „a világ felosztása” céljával zajlana. Inkább valamiféle új típusú globális polgárháború jöhet szóba, ahogy azt kicsiben már megfigyelhettük a SZU összeomlása óta kitört „államtalanodási” és világrend-háborúkban, amelyek lehet, hogy csak a kezdetet jelentették.

Még soha nem volt olyan aktuális a mondat, mint ma: „szocializmus vagy barbárság”. Ehhez azonban egyúttal a szocializmus *újrafeltalálására* is szükség lenne, most, így a modernizáció világtörténetének a végénél.¹⁵

4. Új kapitalizmus alternatívák hipotézisei

Eddig tartott Kurz elemzése. Ha végiggondoljuk megfontolandó téziseit, bizonyára számos konklúziót és forгатókönyvet fogalmazhatunk meg. Véleményünk szerint több alternatíva kínálhat megoldást, amelyek közül csak az egyik a valamilyen új típusú szocializmus. Az új alternatívák egyaránt tárgyalják a három alapelehetőséget.

15 Erről bővebben lehet olvasni Kurz illetve általában a németországi ún. Wertkritik irányzat korábbi írásaiban, pl.: EXIT! csoport (2004): Kapitalismuskritik für das 21. Jahrhundert (<http://www.exit-online.org/text.php?tabelle=selbstdarstellung>), Robert Kurz (1997): Antiökonomie und Antipolitik (<http://www.exit-online.org/textanz1.php?tabelle=autoren&index=16&posnr=17&backtext1=text1.php>), Robert Kurz (1998): Der doppelte Marx (<http://www.exit-online.org/textanz1.php?tabelle=autoren&index=16&posnr=50&backtext1=text1.php>), Robert Kurz (1995): Jenseits Markt und Staat (<http://www.exit-online.org/textanz1.php?tabelle=autoren&index=16&posnr=89&backtext1=text1.php>), Ernst Lohoff, Robert Kurz (1998): Was ist Wertkritik? (http://www.balzix.de/interview_was_ist_wertkritik_1998.html), KRISIS csoport (1999): Manifest gegen die Arbeit (http://www.balzix.de/diverse_manifest-gegen-die-arbeit_1999.html) (ez utóbbi angolul/franciául stb. is olvasható: http://www.balzix.de/nav_109.html)

A földi civilizáció és kultúra előtt jelenleg *három világmodell programot* neveznek meg¹⁶: **1. Kapitalizmus és újkapitalizmus; 2. Valóban új kapitalizmus; 3. Poszt-kapitalizmus (ami a kapitalizmus után jön).**

- Az utóbbi évtizedekben létrejött kapitalizmus a pénzpiac központú, manipulált újkapitalizmus, amelyet a piac (a láthatatlan kéz) képtelen volt szabályozni és kontrollálni
- Az újkapitalizmus jelenlegi programja nem más, mint a korrigált kapitalizmus; a korrigálást főként a látható kéztől (az államtól) várják, noha a mai (funkcionális) kapitalista állam szintén képtelen szabályozni és kontrollálni
- A kapitalizmus és újkapitalizmus egyaránt a közelmúlt világ-modellje, amely elutasítja a társadalmi, az ökológiai, a tudásbeli, az erkölcsi, a kollektív tudatbeli koordinációt is
- Hosszabb távon az emberiség megmaradását csak *valamelyik poszt-kapitalista modell, vagy modell-kombináció* érheti el, amelynek viszont feltétele az emberiség kollektív tudatának emelése.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a gazdasági világválság értelmezése is felismerteti velünk, hogy *ez a válság egyaránt gazdasági, társadalmi, etnikai, szellemi, erkölcsi válság.*

¹⁶ Lásd: Varga Csaba: Új paradigmák (www.paradigmakutato.hu)

4. Az etnikai kisebbségek túlélési esélyei a gazdasági válság időszakában

a) A pénzügyi válság áldozata a politikai stabilitás

Az Aon Corporation (NYSE: AOC) a világ vezető kockázatkezelési tanácsadó cége a világ több mint 120 országában végez elemzéseket a befektetési kockázatokról. A 2009-es évre vonatkozóan Miles Johnstone, az Aon Politikai Kockázati Csoportjának igazgatója felhívja figyelmet: „Az ideai térkép azt tükrözi, hogy a pénzügyi válság hatása hogyan vált át gazdasági problémából politikai problémává. Amikor egy gazdaság hanyatlásban van a kormánynak kevesebb eszköz áll rendelkezésére, hogy az éppen felmerülő problémákat orvosolja, ami potenciálisan politikai instabilitáshoz vezethet.” „Ezt különösen több kelet-európai ország, (Észtország, Magyarország, Lettország, Litvánia, Szlovákia és Szlovénia), valamint Izland és Görögország esetében észleljük, ahol az átváltási kockázat és az ország-kockázat (kormányzati nemfizetés) növekvő tendenciát mutatnak, akár csak az egyre terjedő tiltakozások és utcai zavargások.”

Last Year's 15 Countries Most at Risk and Subsequent Rating Agency Actions

2008 Index Rank	Country	Rating Agency Actions
1	Latvia	Moody's Downgrade 7 Nov 2008; S&P Downgrade 10 Nov 2008
2	Turkey	S&P Negative Outlook 13 Nov 2008
3	Hungary	Moody's Downgrade 7 Nov 2008; S&P Downgrade 17 Nov 2008
4	Croatia	S&P Negative Outlook 27 Oct 2008
5	Lebanon	
6	Lithuania	Moody's Negative Outlook 7 Nov 2008; Fitch Downgrade 22 Dec 2008
7	Romania	S&P Downgrade 27 Oct 2008; Fitch Downgrade 9 Nov 2008
8	Estonia	Moody's Negative Outlook 7 Nov 2008
9	Ghana	
10	Slovenia	
11	Costa Rica	
12	Jordan	
13	Bulgaria	Moody's Negative Outlook 26 Sep 2008, Fitch Downgrade 10 Nov 2008
14	Jamaica	Fitch Downgrade 18 Nov 2008
15	Slovakia	

1. táblázat (Forrás: *The 2009 Commodity Crunch Risk Index*)¹⁷

¹⁷ The 2009 Commodity Crunch Risk Index Assessing Emerging Markets' Vulnerability to Commodity Price Volatility, AON Corporation 2009.

A Political Capital áprilisban nyilvánosságra hozott elemzése ugyancsak arra hívja fel a figyelmet, hogy a mélyülő válság és *a szűk mozgástér egyre népszerűtlenebb válságkezelésbe* hajszolja a kormányzatokat a közép-kelet-európai régióban, így azon országokban is csökken a kormányzatok támogatottsága (pl. Lengyelország és Szlovákia), ahol eddig megtartotta népszerűségét a kormányzat. A térségben „kéz a kézben jár” a gazdasági és a politikai válság, s ez tovább ronthatja ezen országok gazdasági pozícióját, „és önbeteljesítő jóslatként akár láncreakciót is beindíthat, további kormánybukásokat indukálva”.¹⁸

A válság több országban a meglévő *pártpolitikai vitákat is felerősíti*, korábbi problémákat hozva hangsúlyosabban a felszínre (pl. Bulgáriában a korrupció kérdését), és sokszor a koalíciós konfliktusok elmélyítésén keresztül ássa alá a kormányzati stabilitást. A gazdasági válság jól láthatóan elmérgesíti: az etnikai konfliktusokat, az unióellenes hangulatot és jelentősen növeli a radikális mozgalmak támogatottságát. A júniusi EP-választás megerősítheti a szélsőséges pártokat, és destabilizálhatja a kormányzatokat nemcsak a régióban, de Európa egészében is állapítja meg az elemzés.

Szélsőséges politikai mozgalmak térnyerése

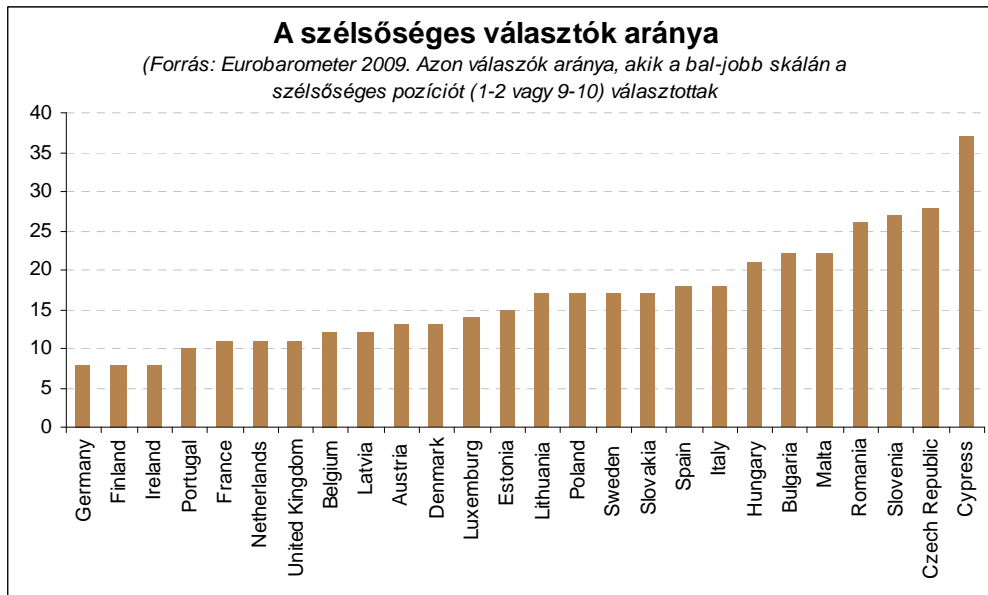
Az EP választások előkészületei Európa szerte azt mutatják, hogy a politikai mozgalmak *mind a szélsőbalon, mind pedig a szélsőjobb oldalon egyre markánsabban lépnek színre*. (1.ábra) Az egyébként jogos és meg nem válaszolt kérdés, hogy a bal-jobb politikai skálán lévő pártok politikai értelemben valóban *szélsőségesek-e*, vagy miben és mennyire szélsőségesek. Természetesen most nem tisztázhatjuk, hogy a szélsőséges fogalma mikor jogos, mikor pedig nem, vagy egy társadalmi csoportot mikor nevezhetünk joggal szélsőségesnek, vagy ez a minősítés mikor jelent jogtalan politikai bélyeget, amelyet gyakran a hatalmon lévő politikai erők sütnek a számukra rivális politikai törekvésekre. És külön tárgyalhatnánk azt a feltevést, hogy az új politikai erők sikere mögött egy olyan közös trend húzódik-e meg, amely szerint az európai tagállamok társadalmainak jelentős hányadai a *neoliberális gazdasági-társadalmi világtrend* ellen lépnek fel.

Egy nem rég napvilágot látott közvélemény-kutatás szerint Hollandiában például, ha most lennének a választások a Geert Wilders vezette Szabadság Párt első helyen kerülne be a parlamentbe, maga mögé szorítva a legnagyobb, de egyre népszerűtlenebbé váló Keresztény Demokrata Pártot. Wilder különösen *muszlim ellenességéről* vált ismertté. Az egyébként nyitottságáról és toleranciájáról híres Hollandiában a Szabadság Párt előretörése jól mutatja az idegenellenes hangulat terjedését kontinensünkön. Hasonló, egyre emelkedő népszerűségnek örvend az Egyesült Királyságban a Brit nemzeti Párt, s minden esélye meg van arra, hogy az EP választásokon mandátumot szerezzen. Ha figyelembe vesszük, hogy a párt a 2005-ös parlamenti választásokon még az egy százalékot sem érte el, akkor felfutásukat a gazdasági válság erősödő hatásának, és a fokozódó munkanélküliségnek kell tulajdonítanunk. Különösen megerősödtek a szélsőséges, főként jobboldali politikai mozgalmak az egykori poszt-szocialista országokban. Bulgáriában például a török ellenességéről ismert Ataka Párt a harmadik legnagyobb politikai erőnek számít.

¹⁸ Mélyülő konfliktusok Kelet- Közép-Európában: növekvő kockázatok rövid távon. A Political Capital Institute kockázati figyelmeztetése 2009. 04. 28.

www.politicalcapital.hu/download/20090218_pcrisk_crisis_region_170209.pdf

Franciaországban évekig riogatták az embereket Le Pennel, aki a 2007-es parlamenti voksolás után már nem jutott mandátumhoz. A Le Pen elleni hadjárat olyan sikeres volt, hogy most a baloldalon jelent meg egy új erő, az *Új Antikapitalista Párt*. A radikalizálódást jól mutatja, hogy hívei között egyre több volt Szocialista Párti aktivista bukkan fel.

3. ábra

Általában egész Európára igaz, hogy az évtizedeken keresztül kormányzó középpártok veszítenek népszerűségükből, ami nem írható csupán a világválsággal összefüggő népszerűtlen intézkedések terhére, sokkal inkább *a hagyományos ideológiák és a társadalmi-gazdasági realitás között tátongó űrre*, és a globalizációs folyamatokkal, vagy azok eltorzított képével szembeni ellenérzésekre.

Ugyanakkor sok tekintetben meglepő az Eurobarometer ez évi felmérésének eredménye. Számos olyan országban, mint Svédország, a szélsőséges politikát választók aránya csaknem eléri 17 százalékot, míg Szlovénia (27 %) vagy Málta (23 %) meghaladják a sokat kritizált magyar és szlovák radikalizálódást.

Van azonban egy *alapvető különbség* az EU nyugati és keleti felének országai között. *Míg Nyugat-Európában elsősorban az idegen gyűlölet, a bevándorlókkal szembeni ellenszenv nő, addig kelet-Közép-Európa országaiban a nemzeti és etnikai kisebbségek ellen megnyilvánuló atrocitások dominálnak.* Az egyik az őshonos nemzetiségek és etnikumok, a másik egy sikertelen, vagy megrekedt integrációs folyamat elleni fellépés. Nem csak gyökerében és ideológiájában, hanem társadalmi ok-okozati összefüggéseiben más-más gyökérből táplálkoznak.

Ugyanakkor mindkét esetben komoly veszély, hogy úgy a népszerűségüket veszítő politikusok, mint a feltörekvő „népvezérek” számára tág teret biztosít a politikai konfliktusok elterelésére vagy hatalmi törekvéseik szolgálatába állítására. Olaszországban például Berlusconi a bevándorló romák elleni fellépésével, míg Szlovákiában Robert Fico *magyarelles kirohanásaival* erősítette meg pozícióját.

b) A pénzügyi és gazdasági világválság hatása az etnikai feszültségek és konfliktusok kiéleződésére

Az etnikai feszültségek irodalma áttekinthetetlenül *széles, s összetett*. A szakértők fogalomhasználata is igen eltérő, ami a jelenségek leírását is akadályozza. Az etnikai feszültségek – tudatosan semleges – tudományos fogalma nem tüntetheti el a nemzeti, nemzetiségi feszültségeket. A gazdasági, szociális vagy például az információs kockázatok általában, de nem mindig járnak együtt *etnikai feszültségekkel*. A feszültségek és a konfliktusok ugyanakkor nem ugyanazt jelentik, mert a konfliktusok, mert kiéleződött, kirobbant, vagy akár eldurvult feszültségeket mutatnak. Az etnikai feszültségek részben azonosak, részben nem a *kisebbségi* problémákkal.

Egyes európai országokban a kisebbségi problémák *három nagy csoportjával* találkozhatunk. Az egyik a globálissá váló munkaerőpiac eredményeként felerősödő népmozgás során kialakult a harmadik országból (tehát az Európai Unió kívülről) *legálisan vagy illegálisan bevándorlók tömege*. Jelenlétük a dinamikusan fejlődő ipari és gazdasági központjaira, többnyire a nagyvárosok zónáira koncentrálódik. Az etnikai konfliktusok másik csoportját az ún. *őshonos kisebbségek vagy etnikumok* alkotják. S végezetül a harmadik, a *roma etnikum* kérdésköre, amelynek általános peremhelyzete a nemzetközi szervezetek és unió tagországainak egységes szerepvállalását tette szükségessé. Ezért a roma etnikumot az egyetlen uniós kisebbségnek is tekinthetjük. Jelen tanulmány keretei között nem kívánunk foglalkozni az etnikai támadásoknak és szélsőséges politikai megnyilvánulásoknak ugyancsak kitett őshonos nemzeti kisebbségek problémáival, mert helyzetük messze túlmutat a világgazdasági válság aktuális kérdésein. Ezért a továbbiakban kiemelten a migráció és a roma kérdés problémáival kívánunk foglalkozni.

1. Harmadik országból bevándorolt kisebbségek

Az EUROSTAT becslése szerint az Európai Unió közel 200 milliós munkaerőpiacán a kilencvenes évek végén kb. *7 millió* lehetett a legálisan munkát vállaló külföldi állampolgárok száma, ami az összes munkavállaló mindössze 3,5%-át tette ki. Ez az arány jóval magasabb volt Ausztriában (9,9%), Németországban (6,6%) és Franciaországban (6,1), míg Hollandiában mindössze 2,9, Spanyolországban pedig 1,1%. A 7 millió külföldi közül kb. 3 millió főre becsülték az Uniós tagországokból más tagországban munkát vállalók számát. A nem-uniós munkavállalók száma tehát 4 millió fő körül lehetett. Az Unió kívüli munkavállalók fő migrációs célpontja Ausztria, illetve Németország volt. Az ezredfordulót követő évtized legjelentősebb változása, hogy a migráció súlypontja e Földközi-tenger térségébe helyeződött át. Mára a legnagyobb a befogadó államok között, Németország és Franciaország mellett Spanyolország vált a legjelentősebb migrációs célponttá.

2. Harc az illegális bevándorlás ellen

Spanyolország a bevándorlásokat tekintve a Mediterrán térség útvonalainak *egyik fő állomása*. Az országba főleg Marokkóból érkeznek a bevándorlók három lehetséges illegális úton, a Kanári-szigeteket megcélözva, a Gibraltári szoroson keresztül, továbbá az észak-afrikai spanyol településekre történő bejutással. A bevándorlás szervezett keretek között – embercsempészet – és önálló kezdeményezéseként folyik. Az említett első két esetben az illegális bevándorlók valamilyen vízi eszközön próbálnak eljutni Spanyolország partjaiig. Sokszor viszont nem sikerülnek a vállalkozások, mert az időjárás, vagy a spanyol hatóságok

visszafordítják a kísérletezőket. Nemegyszer halálos áldozat is előfordul, amikor a bevándorlók vízi tákolmányai felborulnak. Marokkóból nemcsak marokkóiak érkeznek, hanem Afrika más lakosai is, akik Marokkót, illetve Spanyolországot csak ugródeszkának használják. A spanyol hatóságokra súlyos terhet ró, hogy az EU külső határaként feltartóztassa az illegális bevándorlókat és megakadályozza továbbjutásukat más tagállamok felé. A Marokkó felől érkező bevándorlók a legerőszakosabbak. A Spanyolországba érkező másik útvonal Európa középső és keleti régiói felől, elsősorban Romániából ki. (A válság előtt mintegy 1 millió román állampolgár kereste megélhetését külföldön). Jelentős a bevándorlás a világ spanyol ajkú területei irányából is, főleg Dél-Amerikából.

A bevándorlás *kiemelkedő szerepet* játszik Spanyolország népességi statisztikájában. A honosítások és az állampolgárság megszerzésének megkönnyítése érdekében hozott intézkedések következtében a bevándorlók és családtagjaik az országban könnyebben telepedhettek le. Spanyolország a kevésbé képzett munkaerőre is igényt tart a mezőgazdaságban, az építőiparban, a vendéglátásban és az ételmezési ellátásban. Ezzel összefüggésben a külföldiek több mint 8,5 %-a a mezőgazdaságban, 16,5 %-uk pedig a szállodákban és a vendéglátóiparban dolgozik. Az elmúlt években a legtöbb európai országhoz hasonlóan Spanyolországban is megfigyelhető volt a népesség fokozatos fogyása, az elhalálozások mellett jelentősen lecsökkent a születések száma. Az a tendencia volt megfigyelhető, hogy az egyre több nyugdíjast egyre kevesebb fiatal látja el. A legtöbb Európai Unió tagállamhoz hasonlóan a mérleg helyreállítása érdekében Spanyolorzágnak is jót tesz a felügyelt bevándorlás. Ezáltal képes az európai államok között kimagasló népességnövekedést felmutatni. Ezért 2005-ben az illegális bevándorlók törvényi lehetőséget kaptak arra, hogy legalizálják helyzetüket. Hozzávetőleg 700 ezer illegális munka-vállaló jelentkezett be és kapott családjával egyetemben legális státuszt.

A bevándorlók számának növekedése komoly *gazdasági haszonnal* is jár, hiszen olcsóbb munkaerőhöz jutott ország. A gazdasági válság hatásának következményeként, viszont egy ellentmondásos helyzet alakult ki, hiszen a munkanélküliek negyven százalékát mára a vendégmunkások teszik ki.

Spanyolorzágnak és mediterrán térség országainak a számos előny mellett, főként az illegális bevándorlók áradata okán *fokozott kockázati tényezőkkel* kell szembe néznie. Az első kihívás és legfontosabb kihívás az unió külső határainak védelme, a bevándorlók elhelyezése és eltartása a kitoloncolásig, illetve a menekült-státuszért való folyamodás kivizsgálásának végéig. A másik problémát a fekete munka elszaporodása jelenti, amely az egyre beszűkülő munkaerőpiacon számos, már-már a kriminalizálódás határait súroló etnikumok közötti háborúhoz vezetett (arabok és feketék között). Az illegális bevándorlással együtt megjelent az embercsempészet és bűnözés legkülönbözőbb formái.

Az illegális bevándorlás *nemcsak Spanyolországot* érinti, hanem a Földközi-tenger térségében a legtöbb országot. Az migrációs problémák kezelése érdekében 2002. októberében 10 ország – Franciaország, Málta, Olaszország, Portugália, Spanyolország, Algéria, Líbia, Marokkó, Mauritánia, Tunézia – vezetői megállapodtak a kölcsönös párbeszéden alapuló együttműködésben. Ezt írásban az 5+5 Párbeszéd a nyugat-földközi migrációról szóló miniszteri konferencián rögzítették, mellyel elindították a Nyugat-Földközi Párbeszéd Fórumát. Az aláírók rögzítették, hogy regionális szinten fejlesztik a konzultációt, az információcserét, és a migrációs trendek elemzését, értékelését. A szabályellenes vándorlás tekintetében megállapodtak az információk és technikai tapasztalatok megosztásában a forrás, tranzit és célországok között az illegális bevándorlás megelőzése és feltartóztatása érdekében.

Ezzel szemben segítik a legális bevándorlást, megerősítve a bevándorlók emberi jogait és a szabad gondolkodás jogát, miközben tolerálják a kulturális eltéréseket. Támogatják a szabályosan vándorlókat a munka-erőpiacon való megjelenésben, a családok újraegyesítését, lépéseket tesznek azért, hogy a szabályosan bevándorlók a fogadó ország állampolgáraihoz hasonlóan hozzájuthassanak szociális és egyéb segélyekhez. A szerződő felek kifejezték elkötelezettségüket, hogy harcolnak a negatív diszkrimináció, idegengyűlölet és kizsákmányolás ellen. Továbbá megállapodtak a szabályos vándorlás kezelésében és a munkavállalás megkönnyítésében.

Külön problémát, és egyre nagyobb kihívást jelent tehát *a migrálók azon rétege*, akiket az illegális bevándorlók adnak. Évente körülbelül 900 ezer illegális bevándorló érkezik Európába, akiket elsősorban az idegenforgalom, az építőipar és a mezőgazdaság alkalmaz főként idénymunkák végzésére. De olyanok is érkeznek nagy számban, akiket rövidebb-hosszabb időszakban családok foglalkoztatnak takarítóként, bejáróként vagy ápolóként. A becslések szerint összesen 4–8 millió illegálisan foglalkoztatott bevándorló helyzetével és az őket foglalkoztató cégek szankcionálásával foglalkozik a Fava jelentés, ami egy bizottsági javaslatra válaszolva készült el.

Az Egyesült Államok, Kanada és Franciaország után a világon Olaszországban nyújtják be *a legtöbb menedékkérelmet* – ezek száma csak a tavalyi évben - elérte a 36 ezret. A romló közbiztonság és gazdasági adatok miatt az olasz parlament alsóháza ezért idén drasztikusan szigorította a bevándorlással kapcsolatos szabályozást, ami ettől fogva lényegében *bűncselekményként kezeli* az illegális migrációt. Jóllehet az illegális bevándorlás az egész Európai kontinenst érintő jelenség, a probléma kezelésében az Európai Unió mégis máig *magára hagyta* az ebben legérintettebb tagországait: Olaszországot, Spanyolországot és Máltát. Egyebek között ezzel magyarázta Róma azt az új idejű törvénymódosítást, melynek értelmében bűncselekménynek minősül, ha valaki jogellenesen lép be az országba. Az illegális bevándorlók fogvatartási idejét kettőről hat hónapra emelték

De az is számíthat akár tízezer eurós büntetésre is, aki szállást ad egy illegális bevándorlónak, vagy akár három évre is börtönbe kerülhet. Az olaszoknál már a legutóbbi Berlusconi-kormány alatt elfogadott bevándorlási törvény is tartalmazta, hogy a tartózkodási engedély kiadásához a bevándorlónak munkaszerződéssel kell rendelkeznie. Azokat pedig, akiknek a menekült-kérelmét a hatóságok elutasították, azonnal távoznuk kell az országból. A bevándorlás-ellenes Északi Liga szerint azonban ezek az intézkedések nem voltak képesek megfékezni a migránsok áradatát, mivel még mindig naponta több százan próbálják meg csónakokkal átszelni a Földközi-tengert.

Az EU által 2004-ben elindított szomszédsági politika keretébe elindult egyedi megállapodások a szomszédos államokkal lehetővé teszik a körkörös elvére épített szabályozott és elsősorban a képzett munkaerő-vándorlás kialakítását.

3. A külvárosi lét komplexitása – gettósodás

A 2005. októberében a francia elővárosokban kitört zavargásokat pusztán rendőri erővel nem lehetett megfékezni, és rendkívüli állapot elrendelése vált szükségessé. Az azóta rendre megismétlődő és egyre erőszakosabban formát öltő utcai villongások egyértelműen irányítják a figyelmet arra, hogy a külvárosi bevándorlók okozta konfliktusok városépítészeti, szociálpolitikai kihívások mellett biztonságpolitikai kihívásnak is tekintendők. A hasonló konfliktusok megelőzésére nem csupán a tüneteket kell kezelni, hanem a kiváltó okokat is

előítélet mentesen szükséges megvizsgálni. Az október végi, november eleji erőszakhullám nem az első és utolsó eset volt Franciaországban, azonban mértéke, hatása, és az Európaszerte *megoldatlan gettósodás* következményeképpen sokkal több figyelem övezte, mint akár a francia külvárosokra általánosan jellemző tarthatatlan állapotokat. A külvárosi szervezett, gyakran nemzetközi dimenziójú bűnözés, az egyre terjedő „iszlamogengszterizmust”, a nagyvárosok utcáit elárasztó vandalizmus szerves részét képezik a gettósodásnak.

A bevándorlók integrálásának sikertelensége több okra vezethető vissza, és ugyancsak több következménye is van. Franciaország bevándorlóinak integrálódására egyrészt a gyarmati múlt vetett és vet árnyékot, másrészt a bevándorlási hullám kezdetétől fogva egyik kormánynak sem volt hosszú távú elképzelése a bevándorlás szabályozásáról, vagy olyan hatékony politikája, amellyel az egyre növekvő gettókat fel lehetett volna számolni. A republikánus doktrína egyik fontos eleme az egyenlőség biztosítása, de az etnikai és vallási közösségek sajátos szükségleteit mégsem veszi figyelembe, így az alapvető kulturális különbségek is jelentős szerepet játszanak az integráció sikertelenségében. Egyik ilyen jelenség a *poligámia*, ami a francia államot nehéz kihívás elé állítja, és számos szociális probléma gyökere.¹⁹

A társadalmi integrációt megnehezítő másik tényező az *iszlám vallás*, pontosabban a radikális iszlamista ideológia terjedése, amelynek célja a „Nyugat” elleni harc, és táptalaja a francia külváros. Habár az október végi-november eleji zavargásokat a sajtó nem gyakran hozta közvetlen összefüggésbe a radikális iszlamista ideológiával, mégis számos tanulmány és riport hívja fel a figyelmet az ún. „iszlamogengszterizmus” jelenségére, amely mögött nagyrészt éppen a munkanélküli, iskolázatlan fiatalok köréből kikerült bűnözők állnak. A rendőri nyomozások és leleplezések fényt vetettek a szervezett bűnözés és az iszlamisták közötti összefüggésekre. A terrorelhárító rendőrök állítása szerint a banditizmus és a radikális iszlam egymást indukálja, és több egybefonódás is felfedezhető közöttük. 2005. december közepén a rendőrség jelentős illegális fegyverkészletet fedezett fel Clichy-sous-Bois-ban, ahol a zavargások kezdődtek. A vádlottak vallomásai szerint a fegyverkereskedelemből Franciaországban és külföldön működő, hitetlenek ellen harcoló iszlamista csoportokat és a nemzetközi terrorizmust támogatták. Hasonló, a Balkánról becsempészett fegyverkészletre bukkantak 2005. áprilisában az észak-franciaországi Hazebrouck-ban. A rendőrség feltételezése szerint még számos rejtett fegyverkészlet van az országban.

Érdekes tény, hogy az elmúlt évtizedben becslések szerint 50.000 francia tért a *muzulmán hitre*, és a rendőrség és titkosszolgálatok adatai szerint közülük több mint ezren (férfiak és nők egyaránt) a fundamentalista, radikális iszlam követői, akik aktív szerepet vállalnak az állam és a nyugati értékek elleni harcban. Francia szociológusok elemzései arra mutatnak rá, hogy a megtértek közül sokan azzal próbálják kompenzálni nem muzulmán származásukat, hogy *teljesen elkötelezik magukat* a radikális iszlam iránt. Ez a jelenség megfigyelhető Nagy-Britanniában, Németországban és Spanyolországban is. A radikális iszlam hitre tértek közül többen, aktív szerepet vállaltak az iszlamista célokat támogató pénzszerző rablásokban, illegális fegyverkereskedelemben, terrorista akciók előkészítésében, részt vettek dzsihádisták kiképző táborokban vagy a hitetlenek elleni harcban Boszniában, Afganisztánban és Szudánban.

¹⁹ Franciaországban ma 10.000 és 30.000 között van a poligám házasságban élő háztartások száma.

4. A moszlim etnikum

A *moszlim kisebbségek* jelenléte Európa országaiban komoly kihívások sorával jár mind a muszlim közösségek, mind az „őshonos” európai lakosság számára. Ezek közül az egyik legszembetűnőbb a „*demográfiai forradalom*”. Amíg Nyugat-Európa legtöbb országában az „őshonos” lakosság száma és aránya csökken, a muszlim kisebbségek körében igen magas a népszaporulat, a születési ráta háromszorosa a nem muszlimokénak. Mindebből következik, hogy a muszlim lakosság aránya gyorsan nő. Egyes becslések szerint 2015-re Európa muszlim népessége megkétszereződik, az őshonos lakosság viszont 3,5%-kal csökken.²⁰

MUSZLIMOK AZ EU ORSZÁGAIBAN

Ország	Muszlimok száma	Lakosság %-a
Franciaország	6.000.000	10.0
Hollandia	980.000	6.0
Dánia	270.000	5.0
Ausztria	385.000	4.7
Svájc	330.000	4.3
Belgium	400.000	4.0
Svédország	351.000	3.9
Németország	3.300.000	3.9
Nagy-Britannia	1.600.000	2.7
EU	14.300.000	3.1

2. táblázat

A Nyugat-Európa országaiban élő muszlimok egyáltalán nem tekinthetők *homogén csoportnak*. Ellenkezőleg: rendkívül differenciáltak. Annak ellenére, hogy identitásukban erősödően van az iszlám elem, etnikai-szektáriánus, generációs, szocio-politikai különbségek mellett eltérő a befogadó társadalomhoz, a modernizációhoz, az akkulturációhoz és magához a valláshoz való viszonyuk is. Éppen ezért nem beszélhetünk nyugat-európai muszlim kisebbségről, csak muszlim kisebbségekről, sem pedig párhuzamos társadalomról, csak párhuzamos társadalmakról. A legnagyobb közösségeket a törökök (Németország, Hollandia, Dánia, Ausztriában), a marokkóiak (Belgium, Spanyolország, Franciaország, Hollandia) és az algériaiak (Franciaország) képezik. Nagy-Britanniában legnagyobb számban pakisztániak és bangladesiek élnek.

²⁰ A jelenlegi trendeket feltételezve 2050-re a lakosság 20%-a muszlim lesz, egyes országokban (Franciaország) ennél magasabb (egyek becslések szerint 50% körüli) lesz az arány. Figyelemre méltó a korösszetétel terén fennálló különbség, a fiatalok jóval magasabb aránya a muszlim népességen belül. Nagy-Britanniában a 16 évesnél fiatalabbak aránya az összlakosságon belül 20 százalék, a muszlim népességen belül 1/3. Franciaországban a 20 évesnél fiatalabbak aránya 20 százalék, illetve 1/3, Németországban a 18 év alattiak az összlakosság 18 százalékát, a muszlim kisebbség 1/3-át adják.

Sok ország muszlim kisebbségeire jellemző a *kulturális szeparálódás*, a szociális marginalizálódás és a periferizálódás. A muszlim lakosság sok helyütt enklávékban „gettóiban”) él, elkülönülve a lakosság többi részétől. Az etnikai kolóniákban élők szociális mutatói lényegesen rosszabbak, mint az őshonos lakosságé. A munkanélküliségi ráta Berlinben 2004-ben 20 százalék, a „külföldiek” körében 38,4%, a 16 és 21 év közötti törökök körében 52%. Társadalombiztosításban részesül a 15 és 65 év közötti németek 48,2%-a, a külföldiek 18,9%-a. Hasonló példák sok más országból említhetők.

A muszlim és a nem muszlim lakosság közti törésvonalak csak részben civilizációs és kulturális jellegűek, jelentős mértékben gazdasági-szociális-politikai törésvonalakról van szó. Mindezek együttvéve eredményezik a *két fél másik általi kölcsönös rossz megítélését*. A felmérések tanúsága szerint egyetértés van muszlimok és nem muszlimok között abban a tekintetben, hogy a két fél viszonya nem jó. Ezért viszont mindkét fél a másikat hibáztatja. Muszlimok és nem muszlimok rendkívül eltérően ítélik meg egy sor kérdést: a nem muszlim megkérdezettek többsége szerint az iszlám és a modern társadalom nem összeegyeztetető egymással, a muszlimok többsége szerint viszont igen. A nem muszlimok körében jóval többen vélik úgy, hogy a muszlimok többsége nem hajlandó integrálódni, mint a muszlimok közül.

A kölcsönös általánosítások, az „*ellenségkép*” és a *mással szembeni intolerancia* nagymértékben hozzájárultak a „másik fél” – elsősorban az őshonos lakosság részéről a muszlimok – negatív megítéléséhez. 2006-ban a németek 58 százaléka valószínűsített egy „bekövetkező konfliktust a muszlim lakossággal”, ami kétszeres növekedés 2004-hez képest, 46 százalék tartott egy terrorista támadástól és 42 százalék gondolta úgy, hogy terroristák ejtőzhetnek a muszlimok között. A megkérdezett németeknek mindössze egyharmad vélekedett pozitívan az iszlámról – ezzel szemben a muszlimok körében kétharmadnak volt pozitív véleménye a kereszténységről.

A muszlim kisebbségek – elsősorban a második-harmadik generációs fiatalok – körében kétségkívül tapasztalható *egyfajta radikalizálódás*. A szélsőségesek az európai muszlim népesség 1-2 százalékát teszik ki. Többnyire olyan fiatal, középosztálybeli férfiakról van szó, akiket „kulturális/szociális sokk” ért. Az okok kétoldaliak: egyfelől Európa „taszítása”, másfelől az iszlám „vonzása”. Csupán néhány: az európai társadalom részéről a befogadás iránti készség hiánya, a „gettóizáció”, a szekularizmus, materializmus taszítása, személyes krízis, identitás-válság, deklasszálódás, marginalizálódás, periferizálódás, a reislamizáció európai térnyerése, s végül egyfajta menekvés, védelem, szolidaritás, útmutatás – amellyel a radikális iszlamista közösségek szolgálnak.

Az európai muszlimok körében a PEW által végzett felmérések arról tanúskodnak, hogy erősödött „*muszlimság-tudatuk*”, iszlám identitásuk, vagyis többségük identitását elsősorban muszlimként éli meg. A megkérdezettek többsége arra a kérdésre adott válaszában, hogy minek tartja magát elsősorban, muszlimnak vagy az adott ország állampolgárának, előbbi jelölte meg. (A megkérdezett keresztények viszont épp ellenkezőleg: elsősorban az adott országhoz tartozónak érzik magukat és csak másodsorban kereszténynek.) Csakhogy míg a muszlim lakosság többsége mindezt pozitívan, a nem muszlim lakosság viszont negatívan értékelte. Az európai muszlim népesség nagy része nem lát ellentmondást az erősödő iszlám identitás és egy adott ország iránti lojalitás között.

Határozott tendencia ugyanakkor az európai iszlám „*dekulturizálódása*” és individualizálódása. Ennek lényege az etnokulturális iszlám dekonstrukciója, az iszlám „mag”

köré épült kulturális kontextus teljes lebontása és egy olyan „tisztá” vallási identitás felépítése, amely egyáltalán nem kötődik egy adott kultúrához. Ahhoz, hogy valaki egy univerzális valláshoz tartozónak érezze magát elsősorban, a vallás specifikus kulturális illetve etnikai kontextusoktól való „megtisztítása” szükséges. Nyugaton a muszlim kisebbségek elsősorban etnokulturális köntösben jelennek meg (arabok, perzsák, törökök, pakisztániak stb.), ezeket a különböző etnokulturális közösségeket muszlimságuk köti össze és hozza közös nevezőre. Egyfajta európai (vagy globális) iszlám identitás kialakulásához az iszlám „lekapcsolása” szükséges az adott kultúrától, vagyis az iszlám dekuluralizálása és pusztán vallási ismérvek szerinti újra-definiálása.

Mindennek rendkívül *szerteágazó konzekvenciái* vannak. Ezek közül talán a legfontosabb, hogy a kulturális kontextustól független, „puszta” vallásként tekint az iszlámra, vagyis valójában a szekularizáció folyamatát erősíti. Lehetővé teszi ugyanakkor azt, hogy – a mások mellett Tariq Ramadan által is képviselt felfogásnak megfelelően – a muszlimok bármilyen politikai vagy kulturális környezetben teljes mértékben megélhessék muszlimságukat.

A franciaországi muszlimok többsége szerint a laicitás, mint integráló keret, élhető. Megjelennek azok a tendenciák, amelyek az ottani iszlámot „franciává” teszik. Másrészt szintén elkezd a korábban sokkal homogénebb, általában az alsó társadalmi osztályokban megjelenő közösség a francia társadalom minden szegmensébe beilleszkedni.

A francia szekuláris társadalom és az iszlám számos olyan konfliktusos keresztmetszetet hoz létre, amelynek rendezése az együttélés alapvető feltétele. Nemcsak a szabad vallásgyakorlásról van szó. A központi kérdés, hogyan lehet a kulturális identitást – amely elválaszthatatlanul összefonódott a vallási identitással – *egy olyan szekularizált térben megélni*, ahol a társadalmi integráció alapja, hogy a „polgári vallástól” eltérő vallásokat az állam kitiltja a közszférából. A francia modell alapfeltevése, hogy a laicitás mint ideológia alapvetően monopolizálta a közintézményeket, így a két eszmerendszer nem az egyenlőség talajáról indul. A kérdés tehát, ami az integráció gyakorlati oldalán felmerül, hogy a laicitás képes-e olyan mértékben változni, hogy az iszlám, mint kulturális csoport számára elfogadható, élhető legyen.

Bassam Tibi, a Németországban élő szíriai származású professzor hozta be a köztudatba *az ún. Euro-iszlám és a „vezérkultúra” (Leitkultur)* – mégpedig „európai vezérkultúra” (europäische Leitkultur) – egymással összefüggő fogalmait. Különösen ez utóbbi élénk vitát váltott ki Németországban mind a szakértők, mind a politikusok körében. „Európai vezérkultúra” alatt Tibi egy olyan konszenzuson alapuló érték-és normakatalógust ért, amely összhangban van a kulturális modern értékeivel: pluralizmus, tolerancia, szekularizmus, demokratikus civil társadalom és individuális emberi jogok. Egyértelműen amellel foglal állást, hogy az európai iszlámnak – az „euro-iszlámnak” – is ezen az „európai vezérkultúrán” kell alapulnia. Az euro-iszlám Tibi értelmezésében az európai iszlám diaszpóra európai identitása, amely felvilágosult, racionalista és az európai értékeket elfogadó. Ellentétpárjának a „gettó-iszlámot” tartja, vagyis a sok helyütt kialakulóban lévő „párhuzamos társadalmakat”. Látható, hogy Tibi az „identitás és közös értékek nélküli multikulturalizmussal”, a szeparációval szemben az integrációt támogatja. Az európai muszlimok eszerint az európai modernitás és nem az ummakollektivitás részei.

Németországban él az Európai Unió *második legnagyobb* muszlim közössége, mintegy 3,2-3,4 millió fő, ebből 2,5-2,6 millió török. A török közösség sem képez monolit egységet,

ellenkezőleg: különböző törésvonalak mentén differenciált: etnikai (törökkurd); vallási (szunnita-síta); vallásosság (szekuláris-vallásos), politikai státus (állampolgár-nem állampolgár).

Németországban más európai országokkal összevetve különösen nehéz volt nem németeknek állampolgársághoz jutniuk, mégpedig a francia államnemzet- vagy politikai nemzet-fogalomtól eltérő német kultúrnemzet-fogalom miatt is. Kissé sarkítva, de egy kultúrnemzet részévé csak beleszületéssel válhat valaki. Az sem véletlen, hogy a külföldi munkaerőt „vendégmunkásoknak” (Gastarbeiter) hívták, számítva arra, hogy egy idő után hazatérnek származási országukba. A kétezres évek közepén jóllehet a Németországban élő török eredetű népesség fele már Németországban született, a 2,5-2,6 millió főből még 1,9 millió fő török állampolgár!

Az új állampolgársági törvény ezen a helyzeten valamelyest változtatott, azonban *komoly bírálatok érték* azt a kérdőívet, amelyet az állampolgárságot megszerezni kívánóknak ki kell tölteniük. Mindenesetre 2000 óta érzékelhetően változott a német viszonyulás a Németországban élő migránsokhoz, közeledtek egymáshoz a korábban jelentősen eltérő álláspontok. Általánosan elfogadottá vált – a CDU/CSU berkein belül is –, hogy Németország is egyike lett a bevándorlók országának. Ezt támasztják alá a statisztikai adatok is: az ország 7 tartományában immár a 15 év alattiak egynegyede-egyharmada bevándorolt háttérű. Mind szélesebb körben vélik úgy, hogy a multikulturalizmus nem váltotta be az eredetileg hozzá fűzött reményeket, s egyre többen távolodnak a multikulturalizmustól és a megoldást mind inkább az integrációban látják, akár állampolgárságot is adva az azt igénylőknek. Ez azonban újabb, más jellegű problémákat vet fel, hiszen a többségi álláspont szerint aki állampolgárságért kíván folyamodni, annak először integrálódnia kell, illetve bizonyítania „németiségét”. Aligha lehet azonban elvárni egy muszlimtól a német társadalomba történő teljes integrálódást állampolgárság és a részvételi jogok és lehetőségek teljes körű biztosítása nélkül.

A 2006 januárjának-februárjának fordulóján kirobbant *dán karikatúra-botrány* beleilleszkedik a Rushdie-ügy kapcsán kibontakozott blaszfémia versus szólásszabadság vitájába, következményei azonban jóval túlmutatnak azon. Az egyedülállóan toleráns dán társadalomban – ahol megközelítőleg 170 000 muszlim bevándorló él – a 2001. Szeptember 11-i terrortámadást követően kiéleződtek az ellentétek azáltal, hogy megszigorították a biztonsági intézkedéseket, és bevándorlás-ellenes törvényeket hoztak. A dán miniszterelnök az Egyesült Államokat ért merényleteket követően felhívta a dániai muszlim közösségek figyelmét arra, hogy kötelesek a dán alkotmány előírásait tiszteletben tartani a Koránnal és a sariával szemben. A dán alkotmány negyedik paragrafusa szerint azonban az evangélikus lutheránus egyház a hivatalos állami egyház. Dániában tehát szoros kapcsolat van az etnikai és a vallási identitás között, amely megnehezíti a más vallásúak integrációját annak ellenére, hogy az alkotmány garantálja a vallásszabadságot.

2002 májusában, hosszas parlamenti vitát követően a jobbközép kormány a bevándorlás ellenes Dán Néppárt támogatásával meghozta az Európai Unió eddigi legszigorúbb bevándorlási törvényét, amely heves kritikákat váltott ki számos nyugat-európai országban is. A törvény háromról hét esztendőre emelte az állandó tartózkodási engedély kiadásához szükséges minimálisan eltöltendő évek számát, véget vetett az automatikus családgyesítéseknek, és 18-ról 24-re emelte a külföldi házastárs dániai letelepedéséhez kötött korhatárt. A bevándorlók az első hét esztendőben nem juthatnak a dán állampolgárokat megillető szociális támogatásokhoz sem, továbbá megszigorították az állampolgársági

kérelmek elfogadását azáltal, hogy dán nyelvtudás és egy teszt kötelező kitöltése szükséges hozzá. A törvényt egyes nemzetközi szervezetek (pl.: Európa Tanács, UNHCR stb.) és a környező államok kormányai is bírálták, mivel a Fogh

2004 februárjában pedig ugyancsak a Dán Néppárt javaslatára a muszlim imámok belépését és letelepedését is megszigorították, a törvényben meghatározott iskolai végzettséghez és bizonyos pénzügyi feltételekhez kötötték.

A tizenkét karikatúra már önmagában is provokálta volna az évek óta ellenségesen kezelt dániai muszlimokat, viszont tartalmukat tekintve minden eddigi iszlámellenes megnyilatkozáson túlmentek. A gúnyrajzok azt sugallták, hogy minden muszlim biztonságpolitikai kihívást jelent Európa számára, amely elképzelés jól illeszkedik az orientalista diskurzus több száz éves hagyományába. A dániai muszlim közösségek az esetet követően blaszfémia vádjával feljelentést tettek a hatóságoknál, ám elutasították azt. Ekkor Abu Laban imám vezetésével a közel-keleti országokhoz fordultak, amellyel hozzájárultak az erőszakos tüntetések kibontakozásához. A karikatúraügy mindazonáltal önálló életre kelt, hiszen mind az iszlám világban, mind Európában azonosították a történelmi és jelenkori sérelmekkel, viszont legkevésbé sem szólt a valódi problémáról, az erőszakos cselekedeteket többnyire elutasító dániai muszlim közösség jövőjéről.

A karikatúra-ügy még 2007-ben és 2008-ban is folytatódott. 2008 februárjában a dán rendőrség letartóztatott három muszlimot, akik halálosan megfenyegették Kurt Westergardot, az egyik karikatúra szerzőjét. A karikatúrabotrány kapcsán kibontakozott európai diskurzus sajnálatosan *nem a muszlim kisebbség integrációja sikertelenségének* okait, hanem az európai és az iszlám civilizáció közötti értékbeli különbségeket (szólásszabadság) állította a középpontba. Az európai többség a muszlimoktól követeli, hogy tartsák tiszteletben az alapvető nyugati értékeket, miközben a muszlim közösség számára Mohamed, illetve az iszlám vallás megalázása elfogadhatatlan tett.

Muszlim kisebbségek Közép-Európában, avagy Közép-Európa különlegessége

Bulgária jelent egyedüli kivételt, ahol a török – nagyrészt muszlim – lakosság az összlakosság mintegy 12%-át teszi ki. Az iszlám több hullámban érkezett Közép-Európába, de a megtelepedő muszlim közösségek általában eltűntek, beolvadtak a helyi lakosságba.

Közép-Európa muszlim közösségeiről általában elmondható, hogy az iszlám világban hagyományosnak és megszokottnak tekintett különbségek és ellentétek (szunnita, síita, dervisrendek, szúfi irányzatok, jogi iskolák stb.) még ha formálisan meg is jelennek – különösen a XX. század második felére, Közép-Európában a végére jellemző népmozgások miatt –, *gyakorlati jelentőségük egyelőre nincs*. Ennek oka részben a muszlim közösségek csekély számában, részben a volt szocialista táborban egységesnek mondható gyakorlat, a vallás visszaszorításában keresendő.

Közép-Európának egy további jellemzője, mely nagyban eltér Nyugat-Európától: nevezetesen a muszlim kisebbségek *igen alacsony létszáma, mondhatni hiánya*. (Ebben a kérdésben Bulgária jelentősen eltér a többi közép-európai új EU-tagállamtól, hiszen jelentős, „honosnak” mondható muszlim kisebbséggel rendelkezik.) Miközben a demokratikus átalakulás és az euro-atlanti integráció következtében a közép-európai államok belső rendszere és jogrendje megfelelne a kisebbségek befogadásának, még akkor is, ha kollektív jogokat nem mindegyik országban kapnak, az itt élő a kisebbségek nem muszlimok. A

Nyugat-Európából ismert xenofób jelenségek Közép-Európában más kisebbségek, elsősorban a roma lakosság ellen irányulnak. Ugyanakkor igen nagy a veszélye annak, hogy az iszlamofóbia átgyűrűzik Nyugat-Európából és gyűlöletet kelt egy olyan közösséggel szemben, mely – egyelőre legalábbis – létszámában igen kicsiny, gyakorlatilag nem létezik.

Honos, azaz régóta az adott ország területén folyamatosan élő közösség csak kevés országban mutatható ki, és azok is *sokkal inkább etnikai*, mintsem vallási alapon jelennek meg (Lengyelországban a tatárok, Romániában a tatárok és a törökök, Bulgáriában a törökök, pomákok és a roma lakosság egy része).

Az újabb muszlim közösségek eredete a szocialista időszakra nyúlik vissza, az ekkor letelepültek azonban egyrészt általában valamely szekuláris(abb) berendezkedésű országból érkeztek, másrészt a szinte teljesen szekularizált, sőt, a vallásos gyakorlatot a háttérbe szorító, gyakran bármely vallással ellenséges környezetben nem gyakorolták vallásukat (nyilvánosan). Letelepédvén *integrálódtak* a befogadó társadalomba. A közép-európai országokban élő honos muszlimok közül egyedül a bulgáriai törököknek van anyaországa, Törökország, de ez a viszony nagyon sokféle. Az újabb eredetű muszlim közösségek kapcsolattartása az anyaországgal inkább egyéni alapú.

5. Világszintű egyenlőtlenségek, népesedési és migrációs kihívások

A régiók és országok határain átlépő *migráció* az ezredfordulóra *globális cirkulációvá* vált, amelynek útvonalai az évszázadok során alakultak ki és napjainkig kitapinthatók. Az európai nagyrégióban *három migrációs kör* – a Földközi-tenger medencéje, a Közép-Ázsia és Kelet-Európa térsége valamint a Kelet-Európa-Nyugat-Európa térsége – alakult ki. Ezekben a népeség folyamatos körforgásban újra és újra feltöltődik, illetve kiegyenlítődik.²¹

2000-ben Európa teljes területének népessége 800 millió volt. Míg Európa népessége 1970 körül a világnépesség egyötödét tette ki, ma csupán 12–13%-át képviseli. A népességi szint fenntartásához minden termékeny korban lévő nőre legalább 2,1 gyermeknek kellene jutnia, miközben ma csupán 1,4 jut (idehaza 1,3). 2010 és 2020 között a 65 évnél idősebbek aránya ötödével, a 80 év felettiek aránya felével fog gyarapodni, 2050-re az európai népesség harmada 60 évesnél idősebb lesz. 2000-ben a 361 milliós nyugat-európai népesség 6%-a (20 millió fő), a 146 milliós munkaképes korú népesség 5%-a (8 millió) volt külföldi állampolgár. A legjelentősebb befogadó államokban – Ausztria, Németország, Franciaország és Nagy-Britannia – az aktív népesség 8–10%-a bevándorló. 2050-ig évente 1,5 millió bevándorlóra lesz szükség az utolsó bővítés előtt Unió munkaképes népességének szinten tartásához.

A következő évtizedekben tehát várhatóan *az iszlám világ* lesz Európa munkaerőbázisa. Az Európa demográfiai válságával kapcsolatos aggodalmak az EU-val közvetlenül határos területek népesedési folyamatainak tükrében válnak érthetővé. Míg az EU mai területén élő népesség az utóbbi 50 évben 100 millió fővel, a moszlim nagyrégióé 220

²¹ A világszintű gazdasági és politikai egyenlőtlenségek demográfiai kísérőjelenségeként a fejlett világot belülről a generatív népességcsökkenés, kívülről a kevésbé fejlett világ túlnépesedése által okozott bevándorlás fenyegeti. A 20. század közepén a 3,3 milliárd fős világnépesség 2,3%-a, (75 millió fő), 2000-ben azonban a 6,1 milliárdos világnépesség majd 3%-a (170 millió) volt vándorúton, ami kb. 8%-os növekedést jelent. A fejlődő világ közel 5 milliárd fős népességével szemben a fejlett világ 1,2 milliárd fős népessége a Föld gazdasági javainak háromnegyede felett rendelkezik. Míg a fejlett világ népessége 100 év alatt a bevándorlással együtt éppen megduplázódott, addig a kevésbé fejlettek össznépessége önerőből megnégyszereződött. Ld: UN Population Division. 2003.

millióval nőtt, 2000–2050 között Európában 50–100 millió közötti csökkenés, a moszlim régióban 700 milliós növekedés várható. Az arab országokban 2015-ben várhatóan 50 millió fiatal felnőtt munkanélküli lesz.

Az EU *nem képes integrálni* a rohamosan gyarapodó iszlám kisebbséget, sőt az a 21. század végére többségbe kerülhet. Az EU-ban a 2004-es bővítés előtt a 15 milliós moszlim kisebbség az össznépeség 4%-át képviselte: átlagéletkora jóval alacsonyabb, születési arányszámai jóval magasabbak az európai őslakosságénál. A moszlim kisebbség kulturális terjeszkedése jól érzékelhető Nyugat-Európa nagyvárosaiban, e külvárosi lakónegyedekben azonban rohamosan növekszik a munkanélküliség és a bűnözés, romlik az oktatás színvonala, felbukkantak a radikalizmusra fogékony rétegek.

6. A bevándorlók integrációjának problémái

A demográfiai egyensúlyzavarok ellenére az Európai *Unió nem rendelkezik megfelelő népesedési és bevándorlási politikával*, jöllehet egyre több olyan migrációs csatorna nyílik meg, amelyeket nem sikerül ellenőrzés alatt tartani. Az átfogó bevándorlási politika iránti igény csak az ezredfordulón jelent meg. Az Európai Tanács bel- és igazságügyi együttműködéssel foglalkozó ülésén 1999-ben megfogalmazott Tamperei Program, valamint az arra következő Hágai Program tartalmazza az illegális migrációt gátló és legális migrációt szabályozó legáltalánosabb közösségi irányelveket, amely az EU szomszédsági politikájának keretében (partnerség a kibocsátó országokkal, közös menekültügyi rendszer kialakítása, bevándorlók integrációja) az egyes országokkal külön-külön lefolytatott egyeztetések és tárgyalások mentén jut érvényre. A közösségi ezen direktívák mentén kerülnek kialakításra nemzeti szabályozások is.

A bevándorló etnikai csoportokkal kapcsolatos konfliktusforrások

A ma a fejlődő világból a fejlett országokba *bevándorló csoportok szociális státusa* – a bevándorló elitmunkaerő kivételével – rendszerint eredeti hazájukban is alacsony volt, gyakran származási helyükön is kisebbségek voltak. A célországban való megérkezésükkor csak *szérsény társadalmi tőkével* rendelkeznek, szellemi, anyagi, megélhetési kultúrájuk, érték- és szokásrendszerükben elüt a befogadó közösségtől, nehezen alkalmazkodnak a fejlett társadalmak bonyolult rendszereihez. Integrálódásuk legfőbb akadályai *a következőkben foglalhatók össze:*

- *Iskoláztatáshoz való viszony:* gyakran eltér a befogadó társadalométól, ezért gyermekek korai életkorában az iskoláztatására való felkészítés nem felel meg a többségi társadalom elvárásainak.
- *Higiéniai és az egészségügyi ellátáshoz való viszonyulás:* a kibocsátó országok fejlettségétől és a vallási szokásoktól függően változó.
- *Az erőszakhoz való viszony:* a bevándorlók gyakran háborús övezetekből érkeznek és egyfajta erőszak kultúrát hoznak magukkal.
- *Eltérő nemi és életkori szerepek:* családszerkezetük különbözőségei (nagy családi, többgenerációs együttélés, az idősek kitüntetett szerepe, szigorú hagyománytisztelet, a háztartás és gyermeknevelés szerepeire korlátozott nő) hátráltatják beilleszkedésüket és modernizációjukat.
- *A társadalmi térhez és intézményekhez való viszonyuk* szintén eltér a befogadó társadalomban megszokottól. Ezért saját társadalmi teret és kvázi intézményi

struktúrákat építenek ki, ami térbeli és szociális elkülönülést, szegregációt, gettólétet eredményezhet.

E deficitek megoldása, a beérkezők alkalmazkodásának, modernizációjának, integrációjának elősegítése *társadalmi többletköltségekkel* jár, amit a befogadó társadalmak nem szívesen vállalnak magukra, még akkor sem, ha az egyenleg másik oldalán jelentős hasznok mutatkoznak.

7. Politikai konfliktusforrások

A *bevándorló, kisebbséggé szerveződő etnokulturális csoportok* izmosodó erőcsoportként idővel a kialakult politikai erőviszonyok és intézményrendszer megváltozására törekedhetnek. A kisebbségi pártok megjelenése egyfelől engedményekre kényszeríti a régebbi politikai szereplőket, másfelől a politikai színpad többszereplőssé válásával éleződnek a belső politikai érdekharok, elmélyül a pártok társadalmi bázisain keresztül a társadalom mély rétegeibe hatoló politikai fragmentálódás, a politikai verseny etnikai jelleget ölthet. Ez a polgárelvű Európa politikai gyakorlatában nem értelmezhető és konfliktusok forrásává válhat. A bevándorlók többsége egy olyan nem európai kultúrából érkezik, ahol *a közösség felülírja az egyén „jogait”*. Az etnokulturális közösségek először általában a helyi politikában érvényesítik igényeiket, a későbbiekben azonban országos politikai tényezővé válhatnak, meghatározó szerepet vihetnek a jelentős döntések meghozatalában.

Az etnokulturális csoportok és a többségi társadalmak interakcióiban lehetőségként benne rejlik a magas társadalmi költségekkel kialakított *jogrend-megbomlásnak lehetősége, reformjának szükségessége*. Az idegen csoportokra vonatkozó különös jogelemek, jogkorlátozás vagy többletjogok biztosítása magában rejti a jogegység megbomlásának lehetőségét. A jog – a polgári, büntető- és igazgatási jog – koherenciájának megbomlása a különjogok és privilégiumok szaporodásával az állampolgári jogegyenlőség elvén nyugvó polgári jogállam koncepciójának differenciálódása, a területi autonómiák kiharcolásával a nemzetállam koncepciójának bomlása felé nyitotta meg az utat, másrészt a jogegyenlőség mellé esélyegyenlőséget rendelő integrációs mechanizmusok kialakítását tette szükségessé.

8. Biztonsági kockázatok típusai

A biztonsági kockázatok *nemzetbiztonság és közbiztonság elhatárolása mentén* különíthetők el, a globalizált világ körülményei között azonban csak nehezen választhatóak szét. A *nemzetbiztonsági kockázatok* között első helyen kell említenünk az adott ország védelmi képességének (esetleges) gyengülését, hiszen előfordulhat, hogy egyes etnokulturális csoportok nem nemzetközi és nemzeti jogi korlátok miatt vagy társadalompolitikai megfontolásból, esetleges kockázati tényezők miatt nem vehetőek igénybe nemzetvédelmi célokra, vagy elutasítják az abban való részvételt.

Egyes etnokulturális csoportok igényeik kielégíthetlensége miatt a belső felforgató, forradalmi erők szövetségeseivé, terrorista eszközöket alkalmazó nacionalista, fundamentalista politikai és vallási mozgalmak bázisává válhatnak. Bizonyos körülmények között – olykor idegen hatalom eszközeként – egyes kisebbségi csoportok maguk válnak az *állam felbomlásztására, az államterület felszabdolására* törekvő centrifugális erővé. Előfordul, hogy valamely ország idegen etnikai csoportok, és rajtuk keresztül idegen politikai

érdekek ütközésének terepévé válik. Ezért az etnikai tényező a nemzetbiztonságot és külpolitikai orientációt erősen befolyásoló tényező lehet.

A *közbiztonsági kockázatok* a kibocsátó társadalmakban normakövetőnek, a befogadó társadalmakban azonban normaszegőnek minősülő cselekményekből, valamint az egyenlőtlen társadalmi esélyhelyeztetel összefüggő normaszegő magatartásokból adódnak, ezért a normaszegések részben kulturális konfliktusként, részben esélypótló magatartásként magyarázhatóak. A kulturális konfliktusok elmélete szerint a bevándorlást követő átmeneti szociális, gazdasági és kulturális bizonytalanság periódusában a modernizálódás és gyors mobilizálódás hatására a bevándorló csoport – rendszerint a második generációhoz tartozó – tagjai a kétfajta civilizáció közötti szűk mezsgyére csúsznak. Eredeti etnikai kultúrájuk, normarendszerük és társadalomszervezetük erodálódik, miközben az új helyzetükhöz való alkalmazkodásuk még befejezetlen. Instabil társadalmi státusuk és orientációs mintáik identitászavarok és normaszegő viselkedés forrásává válnak. Más alulprivilegizált rétegekhez hasonlóan hiányos integrációjuk, szocializációjuk, alulképzettségük és alulfoglalkoztatottságuk következtében nem képesek kielégíteni növekvő igényeiket. Ezért sokuk törvénytelen eszközökkel igyekszik áthidalni a saját szegényes létmódja és a többségi társadalom átlagának viszonyai között húzóódó szakadékot: birtokba venni a középosztály szimbolikus értékeit és anyagi javait.

A tömeges bevándorlással együtt járhat *illegális migrációs és emberkereskedelmi hálózatok*, valamint új, kultúra-specifikus bűnözési formák megjelenése. A szervezett bűnözés egyik legjövödelmezőbb területe az embercsempészet és az azzal összefonódó emberkereskedelem. A célországba érkező, legális jövedelemmel nem rendelkező illegális bevándorlókat az emberkereskedők bűncselekmények elkövetésére, illegális áruk csempészésére, prostitúcióra, illegális munkára, gyermekeik vagy szerveik eladására kényszerítik. Eközben okiratokat hamisítanak, hivatalnokokat vesztegetnek meg, és veszélyeztetik az üldözöttek életét, testi épségét, a menekültügyi eljárásban való részvételét, és hozzájárulnak a menekültekkel kapcsolatos bűnözési félelmek erősödéséhez. A befogadás mindenütt szigorodó szabályozása egyrészt a bűnözés rizikóját, másrészt a profitját növeli.²²

Megjelenhetnek *új, kultúra-specifikus bűnözési formák*. A bűnözés vagy egyes szegmensei etnikai színezetűvé válhatnak, ha a bűnöző tevékenység szervezésének alapja az etnikai hovatartozás lesz. Az elkövetői oldalon mutatkozó legfontosabb kockázatok az erőszakos és vagyon elleni bűnözés, a lokális és nemzetközi szervezett bűnözésbe való bekapcsolódás, a korrupció növekedése, a magas cselekményi, elkövetői és áldozati látencia, valamint etnikai felülreprezentáció a büntetőeljárásokban és büntetés-végrehajtásban. Az áldozati oldalon szétválnak az interetnikai (etnikumok közötti) és intraetnikai (etnikumon belüli) cselekmények. A térbeli elkülönülés és a bűnszervezetek rivalizálása következtében az áldozatok többsége is a bűnelkövetők saját etnikumából kerülhet ki.

A *szándékos megkülönböztetés és a következményi hátrányok* egész láncolata jöhet létre. A többségi társadalom számára a kisebbség egésze bűnöző csoportként jelenik vagy jeleníthető meg, ami a többségi társadalom elzárkózását eredményezi. Az egyes kisebbségek körében mutatkozó nagyszámú normaszegés a rendvédelem fokozott, fókuszált figyelmét, szelektív észlelési mechanizmusokat, úgynevezett nagyítóeffektust eredményezhet. Ez tovább

²² Az IOM az ENSZ menekültügyi szervezeteként jelentős munkát fejt ki az emberkereskedelem visszaszorítása és az áldozatok védelme érdekében (Fehér L. 2004). Ennek legfontosabb eszközeit az ENSZ nemzetközi szervezett bűnözés elleni konvenciójának kiegészítő jegyzőkönyvei tartalmazzák (Lukács–Király 2001).

növeli a kisebbségeknek a kulturális különbözőségekből eredő, a vizsgálati, büntető- és igazgatási eljárásokban amúgy is meglévő hátrányait. A kisebbségek jogérvényesítési gyengesége, a bűnüldözésben és igazságszolgáltatásban érvényesülő elfogultság is a bűnözési mutatókat felfelé torzító tényezőként jelentkezik. A főként illegális bevándorlók esetében alkalmazott idegenrendészeti fogva tartás önmagában is megbélyegez, és az idegenek bűnözésbeli felülreprezentációját sugallja a felületes szemlélő számára. Eközben számos nemzetközi vizsgálat szerint a kisebbségek bűnelkövetésének terjedelme *csak az egyes cselekménycsoportok differenciált figyelembevételével értelmezhető*. Egyes rendvédelmi szervek az etnokulturális kisebbségekkel összefüggő veszélyekre hivatkozva igyekeznek növelni ellenőrzési jogosítványaikat, ezért érdekeltnek lehetnek a megbélyegzés fennmaradásában.

Így az elsődleges és másodlagos *diszkrimináció*, vagyis a szándékos megkülönböztetés és a következményi hátrányok egész láncolata jöhet létre. A rendőri eljárásokban előfordul jogellenes fogva tartás, bántalmazás, kényszervallatás, a mindennapokban pedig diszkrimináció az oktatásban, munkavállalásban, közigazgatásban, vagy a nyilvános helyeken stb.²³ Olykor a többségi társadalom számára *a kisebbség egésze bűnöző csoportként jelenhet vagy jeleníthető meg*, ami a kisebbség kirekesztését eredményezheti. A többségi társadalom türelmetlensége idegenellenességben nyilvánulhat meg, amely érvrendszerében legfőképpen az idegenek kiemelkedő bűnözési részvételére hivatkozik (Ferracuti 1968). Az etnikai többséghez tartozó, de marginális helyzetbe került fiatal csoportok esendők a szélsőséges ideológiákkal szemben, hajlamosak saját bajaikért az idegeneket okolni, esetleg gyűlöletcselekményeket elkövetni. Ezek viszont a kisebbség – hasonló helyzetű csoportjai – részéről hasonló válaszreakciót válthatnak ki. A hamis sztereotípiák, előítéletek, stigmatizáló mechanizmusok keletkezését és működésük sajátosságait vizsgálva ún. *labelling theory* rámutatott, hogy ilyen helyzetekben speciális bűnmegelőzési és áldozatvédelmi stratégiák tervezése szükséges.

9. Gazdasági kockázatok és a fekete gazdaság

A nemzeti források, tőkék, tőkejövedelmek súlyosan egyenlőtlen megoszlása a többségi és kisebbségi csoportok között a kisebbségi csoportok hátrányainak növekedését eredményezi, a munkaerőpiacon és a foglalkoztatottság területén pedig egyensúlyi problémákat generálhat. Az alul- vagy éppen túlképzett munkaerő képében megjelenő etnokulturális kisebbség az egyik esetben nem képes konkurenciaképes csoporttá válni a munkaerők piacán, a másik esetben túlzott versenyelőnybe kerülhet a hazai munkavállalókkal szemben. A munkaerő képzettsége, szociális, kulturális jellegei befolyásolják a gazdasági szereplők versenyképességét.

Az integrációs nehézségekkel küzdő etnokulturális csoportok körében *másodlagos és harmadlagos (szürke) áru-, tőke- és munkaerőpiacok* keletkeznek, amelyeken illegális, adózatlan javak és jövedelmek, valamint illegálisan foglalkoztatott és részben illegálisan bevándorolt munkavállalók mozognak. Az illegális piacokon megtermelt haszon a fekete gazdaságot erősíti, vagy elhagyva idegen piacokon hasznosul tovább.

²³ E jelenségek Magyarországon is problémát jelentenek, különösen a roma kisebbség esetében (Bólyai 1997).

10. Szociális és kulturális veszélyek

Súlyos kockázat *a társadalom szociális egyensúlyának megbomlása*, az etnikulturális kisebbségek leszakadása, a szociális gondoskodási és elosztási rendszerek túlterheltsége, funkciózavara. Ezek részben nem érik el a rászoruló csoportokat, részben támogatásra nem szorulóknak számára nyitnak meg forrásokat. A társadalom egyes csoportjai közötti aránytalan esélykülönbségek, különösen az oktatási szolgáltatásokhoz való hozzáférés aránytalanságai a társadalom szétforgácsolódását, előnyös és hátrányos helyzetűek éles elkülönülését, az integráció és participáció zavarait, biztonsági veszélyek felbukkanását eredményezhetik.

Az etnikulturális kisebbségek adott esetben a befogadó társadalom *kulturális dominanciáját fenyegethetik*. A társadalmi többség a történelmileg kialakult kulturális értékrendjeinek változását rendszerint fenyegetésként éli meg, hiszen a dominancia és alárendeltség viszonyrendszere ezeken keresztül folyamatosan és kézzelfoghatóan manifesztálódik. A társadalom kulturális szétforgácsolódása, polikulturális képletek kialakulása, a kisebbségek arányszámának növekedése, erőpozíciójuk javulása, a domináns társadalmi csoportok hatalmi szimbólumainak megkérdőjelezhetővé válása a többség számára – legalábbis a hozzászokás és megfelelő tolerancia kialakulásának periódusában – súlyos feszültségforrásként jelenhet meg.

11. A befogadó társadalmak alkalmazkodási mechanizmusai

Az etnikulturális kisebbségekkel összefüggő kockázatok értékelése az életviszonyok egészének megítélésbeli különbségeitől, a valós versenyhelyzettől és a társadalmi státustól függően *a befogadó társadalom különböző rétegeiben* eltérő lehet. A befogadó társadalmak alkalmazkodási mechanizmusai a döntéshelyzetben lévő politikai és társadalomszervező tényezők, valamint társadalmi bázisaik érdekeitől és vélekedésétől függően variálódnak. A kockázat- és konfliktuskezelési megoldások a központi állami, a lokális igazgatási intézményrendszeren keresztül és a civil társadalom intézményein keresztül érvényesülnek.

Pozitív diszkrimináció

A széles körben alkalmazott *pozitív diszkrimináció* célja a társadalmi egyenlőtlenségek intézményes mechanizmusokkal történő ellensúlyozása a kisebbségeknek nyújtott gazdasági, szociális és más kompenzációk segítségével. Elemei *országoként különbözőek*: térségi fejlesztési programok, a pozitív diszkrimináció elvén nyugvó iskola- és munkaerő-politika, munkahelyteremtő programok, adókedvezmények, könnyített feltételekkel kiadott felsőfokú végzettségek stb. Mindez hatásában *igen ellentmondásos*, mivel a társadalom ellenérdekelt részre bomlik: támogatottakra és nem támogatottakra, önmagukat fenntartani képesekre és a segélyből élőkre. Emellett a munkaerőpiacra is hátrányos, mivel kétszempes intézményrendszert teremt, az igazságos arányok csupán statisztikailag érvényesülnek. A pozitív diszkrimináció gyakran nem annyira a rászorulókat támogatja, mint inkább a hátrányos helyzetű csoportok elitjeit privilegizálja, akik amúgy is hozzáférnének az előnyökhöz, így kétszeresen élvezik azokat, miközben a nem kedvezményezett rétegek támogatásra szoruló csoportjai kétszeres hátrányosba kerülnek.

Esélykiegyenlítés politikák

Az *esélykiegyenlítés politikája* hangsúlyaiban eltér a pozitív diszkriminációtól: a hátrányos megkülönböztetés hagyományos tilalmai és szankciói mellett elsősorban a hátrányos helyzetű csoportok fiatal generációit igyekszik az intenzív és differenciált alap- és középfokú oktatáson keresztül helyzetbe hozni.

12. Etnokulturális kisebbségek alkalmazkodási mintázatai

Jövedelmeik és megtakarításaik jelentős része nem a befogadó, hanem a *kibocsátó területen* hasznosul. Az egyik minta a sikeres integráció, asszimiláció.

Az új társadalmi körülményekhez való alkalmazkodásban, tehát az integráció területén sikeres etnokulturális kisebbségi csoportok tagjai rendszerint tudatosan igyekeznek a *befogadó társadalom mintáit befogadni, felzárkózni*, beilleszkedésre a legális struktúrákba, megszerezni a befogadást segítő kommunikációs készségeket. A gyorsan és sikeresen modernizálódó bevándorló csoportok rendszerint differenciált, az ipari és általános gazdasági fejlettség viszonylag magas fokán álló társadalmakból érkeznek. A gazdasági szabadság, a korlátlan növekedés és telítetlen munkaerőpiac széles integrációs felületet, gyors társadalmi mobilitást kínált. A fejlett társadalmak által a fejlődő országokból toborzott különlegesen és magasan képzett szakemberek, akik speciális feladatokat látnak el egyes magas társadalmi presztízst kínáló munkaerő-piaci szegmensekben. Ma mintegy 1,5 millió ilyen vendégmunkás dolgozik az OECD-országokban. Jövedelmeik és megtakarításaik jelentős része nem a befogadó, hanem a kibocsátó területen hasznosul, ami ebben az esetben globális haszonnak fogható fel, amit szaporít az alulfejlett világ felé visszacsorgó tudástranszfer is.

Külön probléma, hogy az etnokulturális vagy a nemzetiségi kisebbségek a befogadó országokban milyen mértékben válnak *információhiányos kisebbségekké* és ezt az információ-tudás hiányt mikor és hogyan tudják csökkenteni.

13. Transzformáció, átmeneti megrekedés, negatív modernitás

Az modernitás feltételrendszeréhez csak lassan alkalmazkodó etnokulturális kisebbségek körében rendszerint *halmozottan mutatkoztak* a modernizáció negatív kísérőjelenségei. Ezt a tendenciát a gazdasági-társadalmi világválság erősíti. A féloldalas modernizáció, az érvényesüléshez szükséges készségek csupán részleges birtoklása a kevésbé sikereseket a modernitás által létrehozott illegális struktúrákba, nem utolsósorban a – olykor szervezett – bűnözői világba való beilleszkedés felé tereli. A negatív modernitás útjára lépés esetében fennáll a veszély, hogy az adott periférikus helyzet és az ahhoz illeszkedő magatartásforma több nemzedékre meghatározóvá válik, másrészt azonban a modernitás illegális, negatív struktúrái felől vezetnek utak a sikeres és teljes integráció irányába is. Az identitás-zavaros etnikai kisebbségek szükségképpen ingadoznak a *régi és új identitás-alternatívák* között.

14. Diszkrimináció, szegregáció, ellentársadalom

Ezt a típust a nagy létszámú *afroamerikai népesség* példázza, amelynek az évszázados mezőgazdasági rabszolgalétet követően további jogi és társadalmi diszkriminációval és nagyszabású modernizációs kihívásokkal kellett szembenéznie. Az amerikai Dél államaiban a nagyüzemi ültetvényes gazdálkodás élő munkaigényének csökkenése, valamint az Észak ipari

és infrastrukturális beruházásainál a képzetlen élők munkaező iránti kereslet és a nagyvárosok szívóhatása jelentős tömegeket vonzott az urbánus-ipari központokba. A munkaezőpiacon a 19–20. század fordulóján lezajlott struktúraváltás azonban hamarosan feleslegessé tette ezt az alacsonyan képzett munkaezőtömeget, amelyet a többségi társadalom elzárkózása ki-, illetve berekesztett a nagyvárosok peremterületein alakult gettókba. Ezekben koncentráltan jelentkeznek a *modernizáció negatív kísérőjelenségei*. A mélyszegénység viszonyai között egy fajilag, kulturálisan és vallásilag elhatárolt, gazdaságilag és szociálisan belsőleg differenciált zárványtársadalom alakult ki, amely a többségi társadalommal szemben ellentársadalomként viselkedik, izolációra, ellenkultúra kiépítésére törekszik. Szociális rétegződéstől függően egyik része a többségi társadalom ellenségeként definiálja önmagát, másik része esélyegyenlőségért harcoló polgárjogi reformerőnek mutatkozik. A polgárjogi harc eredményeképpen a 20. század közepén az USA egészében megszűnt a faji diszkrimináció, helyét esélykiegyenlítő politika vette át. A számos eltérés ellenére sokban hasonló fejlődés mutatkozik az USA latin-amerikai bevándorlóinak körében is.

15. Fejlett munkakultúrájú zárt etnokulturális kisebbségek modern környezetben

A külföldön letelepedett kínai, japán és más kelet-ázsiai közösségek fejlett, ám számos *modernitás előtti elemet* felmutató társadalmakból érkeznek. Ma mintegy 35 millió kínai él a világszerte diaszpórában. Kultúrájuk szigorú szabályrendszere mélyen befolyásolja mindennapi, gazdasági és szakmai tevékenységüket. Rendkívül innovatívak és mobilisak, ennek ellenére zárt, belsőleg erősen strukturált, hierarchizált és szolidáris közösségeket alkotnak, mereven ragaszkodnak család- és közösségorientált életmódjukhoz, hagyományos kultúrájukhoz és értékrendjükhöz. Térben elkülönülő, kulturális kódokkal és belső tilalmakkal körbepártázott külön társadalmat teremtenek, amely leképezik a kibocsátó terület társadalmi viszonyait. Bár hatékonyan lefedik a munkamegosztásban és iskoláztatásban megnyíló integrációs felületeket, gazdaságuk és munkaezőpiaconuk belterjes. Miközben a befogadó társadalom számára szolgáltatásokat kínálnak, a voltaképpeni gazdálkodás befelé folyik. Fejlett munkakultúrájuknak és pénzgazdálkodásuknak köszönhetően rendkívül gyorsan *jelentős tőkét* halmoznak fel, amelyeket részben a közösségen belül, részben a befogadó társadalom pénzvilágában, részben eredeti hazájukban ruháznak be.

Önkéntes elzárkózásuk következtében a befogadó társadalommal *csekély kultúrcserét* folytatnak, ezért hiányoznak a kulturális és normakonfliktusok, a befogadó társadalom pedig alig ismeri e beltársadalmak folyamatait. Ezért nem nevezhetők identitás-kisebbségeknek. Saját konfliktuskezelési rendszerekkel is rendelkeznek, ezek joghatóságát, döntéseik érvényességét, szankcióik hatékonyságát a közösségen belül nem szokás kétségbe vonni. A közösségnek fontos érdeke a makulátlanság látszatának őrzése, ezért akadályozza a negatív jelenségek nyilvánosságra kerülését, látenciában tartja a közösség körében jelentkező bűnelkövetést.

16. Roma kisebbség

A zömmel Európában élő *romák* lélekszámát a nemzetközi dokumentumok megalkotói általában 7-8 és 10 millió közöttire teszik, s ehhez nemegyszer hozzáfűzik, hogy mintegy 70 százalékuk *Kelet-Közép-Európában* él.²⁴ Pontos statisztikai adataink nincsenek

²⁴ Az Európai Parlament 2005. április 28-án elfogadott határozata a romákról az Európai Unióban meglepő módon már azt állítja, hogy 12 és 25 millió közötti roma él Európában. Az Európa Tanács a legutolsó

róluk, ahol vannak is ilyen adatok, azok igencsak megbízhatatlanok. Annak, hogy a romák gyakorta elutasítják a regisztrációjukat, számos oka lehet, például az előítéletektől való félelmük.

Mindebből adódik, hogyha például az Európai Bizottságnak a tagjelölt államokról készített ország jelentéseit olvassuk, néha úgy tűnhet, hogy a testület némiképp vaktában lövöldözik a különböző statisztikai adatokkal. Így például míg a Romániával foglalkozó 1999. évi jelentés a Romániában élő romák számát 1,1–1,5 millió közöttire becsülte, addig a 2002-es jelentés 1,8 és 2,5 millió közöttire

1. Romák az EU-ban

A nemzetközi dokumentumok a romákat gyakran nemzetek feletti népnek nevezik, s őseiket Észak- és Nyugat-Indiából származtatják. Bárhonnan is származzanak a ma Európában élő romák ősei, egy dolog mindenesetre összeköti őket: a többséghez tartozók gyakran úgy tartják, hogy felismerhetően hasonlítanak egymásra, és a nem roma lakosság többnyire romának tekinti őket

A romákat érintő számos kérdés ma is megválaszolatlan, így az is, hogy a *társadalmi integráció mely útját választják* majd, a többséghez fognak-e asszimilálódni, vagy nemzeti és etnikai kisebbségként követelnek majd külön jogokat. Azt hiszem, a válasz országokként is különböző lehet, ahogy különböző lehet az egyes roma csoportokat illetően is. Mindennek ellenére az Európai Parlament egy határozatában a következőket állapította meg: *„a roma nép életkörülményeinek problémájával csak nemzetközi szinten lehet érdemben foglalkozni”*. Természetesen a társadalmi integrációjuk valamely formája mellett létezik egy másik szomorú eshetőség is, nevezetesen, hogy továbbra is integrálatlan részei maradnak az európai társadalmaknak.

Az integráció bármelyik formájának az eléréséhez az államnak gondoskodnia kell az *emberi jogok egyenlő élvezetéről*. Bár az emberi jogok korszakában ez egy minimalistának tűnő célkitűzés, mégis ezt az emberi jogok nemzetközi dokumentumai annak ellenére is szükségesnek tartják többször emléteni, hogy az egy jogállamban nem képezheti vita tárgyát. Kétségtelenül ma még ez a minimalista megközelítés is szükséges, mivel ahogy a nemzetközi dokumentumok is megállapítják, *„a romákat a közélet minden területén szisztematikus faji megkülönböztetés sújtja, így az oktatásban, a foglalkoztatásban, a lakhatásban, a közéletben való részvételben és az állampolgárság megszerzésében”*. Így sajnálatos módon jelenleg a romák emberi jogi problémái nem korlátozódnak a pozitív megkülönböztetés különböző formáinak hiányára, hanem csoportként is számos jogsérelem éri őket. Ha az állam elkötelezi magát a *kisebbségi különjogok* mellett, az autonómia lehet az egyik lehetséges megoldás. „Bizonyos esetekben egy olyan jól átgondolt autonómiatervezet, mellyel a civil társadalom is egyetért, mind a többség, mind a kisebbség – főként a roma kisebbség – jogainak hatékonyabb védelmet nyújthat.” Bár a kisebbségi különjogok katalógusát nehéz lenne összeállítani, de az biztos, hogy ennek az elképzelt hierarchiának a csúcán *a kisebbségek autonómiáját* találjuk, mert ez jeleníti meg a legmagasabb jogi státust, amit a kisebbség egy államon belül elérhet. Így – az autonómia jogintézménye segítségével – a romák bevonása a döntéshozatalba rendkívül fontos volna.

népszámlálási adatok és szakértők becsléseinek átlagolása alapján készített egy összeállítást, amelynek alapján jelenleg az EU tagállamaiban mintegy 8 millió roma él. Figyelembe véve a tagjelölt országok adatait, főként Törökországot, - ahol a becsült roma népesség 2-4 millió között mozog - ez a szám nagyságrendekkel meg fog nőni.

Az Európai Unió kapcsán meg kell jegyezni, hogy az Európai Bizottság rendszeres jelentéseiben a romakérdéssel nem általánosságban a polgári és politikai jogok keretében és a gazdasági, szociális és kulturális jogok keretében foglalkozik, hanem a *kisebbségi jogokról* szóló külön fejezetben. Ez az elkötelezettség első pillantásra némileg meglepőnek tűnhet különösen annak fényében, hogy néhány nyugat-európai állam, köztük Görögország és Franciaország még a kisebbségek létezését is tagadja. Részben ebből adódik, hogy amikor a nemzetközi szervezetek a romakérdéssel foglalkoznak, a figyelmüket elsősorban Kelet-Közép-Európára irányítják. Ez a megközelítés nem újkeletű a nemzetközi kisebbségvédelemben, hiszen elég arra gondolni, hogy az ENSZ égisze alatt elfogadott kisebbségvédelmi rendelkezések hatálya is kizárólag Kelet-Közép-Európára korlátozódott. Jelenleg pedig a Nemzeti Kisebbségek Főbiztosa is tevékenységét kizárólag e térségre korlátozva gyakorolja. Mindezek fényében az sem meglepő, hogy a kisebbségek védelmét az Európai Unió kizárólag a tagjelölt államoktól követel(te)i meg.

2. A roma kisebbségvédelem dilemmái a kelet-közép-európai térségben

A roma etnikum kisebbségvédelmével kapcsolatos problémák új megvilágításba helyezték az *egyéni és közösségi jogok között feszülő ellentmondásokat*.

Miután a roma közösségek általában véve minden országban a társadalom perifériáján élők, a munkaerőpiacnak legkiszolgáltatottabb rétegét alkotják, a szociális, kulturális és gazdasági jogok fokozott mértékben jelennek meg az európai roma programokban. A volt szocialista országok történelme ugyanakkor ékes bizonyítékát nyújtja annak, hogy ha a roma etnikum problémáit csupán a szociálpolitika vagy gazdaságpolitika szintjére „degradálják”, tehát azokat az egyéni jogok mentén kívánják megoldani, akkor a szoros közösségi (nagy családi) kötelékekben élő roma társadalom belső összetartó szövete megsérül, s ez olyan visszafordíthatatlan társadalmi folyamatokat indít el, amelyek egyrészt akadályozzák a romák társadalmi integrációját, másrészt ellehetetlenítik a közösség etnokulturális fejlődését.

Ebben a körben *hibás* minden olyan kisebbségvédelmi felfogás, amely a „fejlett észak” gondolkodásmódja, individualizált emberi jogi normái vagy az anyaországához és annak kultúrájához ezer szálon kötődő európai bevándorlók integrációs tapasztalatai mentén kívánja megoldani a roma etnikum integrációját. Románia az 1990-es évek óta az 80 millió eurót költött roma programokra, s mint láttuk kevés eredménnyel. Haller István szerint a másfél milliós kisebbség egyes tagjaira lebontva ez a pénz igen kevés. Ezt az érvelést akár el is fogadhatnánk, ha nem tudnánk, hogy Magyarország ennél jelentősen többet költött hasonló programokra és a roma népesség aránya kevesebb, mint fele a romániaiainak.

Szlovákia, de még Csehország sem tudott mélyreható változásokat felmutatni az elmúlt két évtized alatt. Szerbiában, ahol még csak most indulnak a roma programok, éppen az ország specifikus helyzete és a szűnni nem akaró dél-szláv konfliktus nyomán folyamatosan változó etnikai térkép okán, az előzetes elemzések rámutatnak arra, hogy a roma kisebbség védelme és a többségi társadalomba való integrálása csak lokálisan alkalmazott, a helyi sajátosságokra és az adott közösséget összetartó antropológiai viszonyaihoz igazított specifikus programok mentén oldható meg.

Ezek figyelembe vétele nélkül nem csak a roma szegregáció mélyül tovább, de az etnikai összetartozás is jelentősen sérül. Az etnikai identitást ugyanis „*nem az izolált*

kulturális tartalmak adják, hanem az, hogy az egymással kapcsolatba kerülő csoportok a mindennapi interakció során – meghatározott társadalmi helyzetekben – közösen hozzák létre a két csoportot elválasztó határokat oly módon, hogy egymást bizonyos kategóriák mentén klasszifikálják”.

„Roma - nem roma különbségtétel, vagy a *Ki a roma?* kérdésre adott válasz sokkal bonyolultabb, mint első látásra tűnik. A többség részéről a válasz leginkább (hamisan) az „*integráció sikerének*” a függvénye. A roma-nem roma megkülönböztetés az „*integrációra képtelen*” – „*integrációra képes*” (vagy a „*hajlandó*” – „*nem hajlandó*”) ellentétpárba fordul át. Az integráció kimenetele (akik be tudnak integrálódni, és akik nem tudnak beintegrálódni) etnikai határként funkcionál, ahol a „*cigány életmód*” és a „*többségi életmód*” megkülönböztetése (amellett, hogy kizárja egymást) etnikai határt képez. Azonban ez az életmód nemcsak állandóan változik, hanem maga is a „*nem cigánynak*”, tehát többséginek tekintett életmódokkal való interakcióban termelődik újra, illetve alakul át.”²⁵

Hasonló szimbolikus határvonalat képez *a nyelv*. A többség által használt domináns nyelv a többség-kisebbség viszony rendszerében, mint láthatatlan „*strukturáló struktúra*” funkcionál. A szimbolikus hatalmi gyakorlat során – hiszen a kisebbség nyelvének használata a kommunikációban nem képezi alku tárgyát, - folyamatosan hozza létre és tartja fenn a szimbolikus elnyomást. A nyelvhasználat azért is képezi fontos elemét a kisebbségi jogköveteléseknek, mert a társadalmi hierarchiában a (többségi) csoporttól való szubsztanciális elkülönülés mindennapi kifejeződése.

Ez a romák vagy a dél-szerbiai albánok esetében fokozottan jelenik meg: a „romaság” fogalma egész Európában egyet jelent a szegénységgel és fordítva; ugyanígy „albánnak vagy muszlim” hitűnek lenni, egyet jelent a terrorizmussal. Ez a stigma, amely az egyént a csoport tagjaként definiálja, és a csoportról kialakított képet fogadja el a mindenkori társadalmi identitást meghatározó jegyének, lehetetlenné teszi, hogy a másik személy más identitását aktualizálja, mint a csoporthoz való tartozást. Mindebből következik, hogy a szegénységből való kitörés stratégiája és a sikeres integráció a romák számára egyet jelent a többségi életmód és nyelv átvétele mellett, a közösséggel való kapcsolatok megszakításával, a fizikai eltávolodással, nem egyszer más vallási felekezetre való áttéréssel.

Az integrációnak ez a fajta egyéni útja, amely csak az „elit” számára nyitott, nem igen nevezhető sikernek az etnikum sorsa szempontjából. Az integrációt ugyanis az *asszimiláció szinonimájaként* állítja a közösség elé. Ez magyarázza azt az első pillantásra érthetetlen jelenséget is, hogy miért nincs, pontosabban mért nem tudott kialakulni egy olyan jól képzett roma elitréteg egyetlen közép-kelet-európai országban sem, - de különösen nem Szerbiában vagy Romániában -, amely képes lenne akár nemzeti, akár pedig nemzetközi szinten az etnikum érdekérvényesítésére, akkor, amikor számos a többségi társadalom által is elismert romaszármazású értelmiségi van. A jelenség megértése és értelmezése rendkívül fontos ahhoz, hogy egy nagyszámú etnikum integrációs lehetőségét és testreszabott programtervét ki lehessen alakítani.

A szerbiai és romániai elemzések egyértelműen rámutatnak arra, hogy azokban a társadalmakban (országban), ahol az etnikumok évszázados egymás mellett élése során már a kommunikáció szintjén kialakultak a társadalmi hierarchiát visszatükröző „nyelvi hierarchiák”, elkülönülések, – amely egyenes következménye etnikai csoportok nemzetépítő

²⁵ Péter László: „Romák, szegények, senkik vagyunk”. Elemzési kísérlet egy szegény roma közösség etnikai identitásépítő stratégiáiról

tevékenységének, a csoportot összetartó számtalan „identitást” összekapcsoló kulturális formációnak -, ott a szegregáció felszámolása csak akkor lehetséges, ha a szociális és gazdasági hátrányok felszámolásával együtt, azzal párhuzamosan az emberi méltóság mint etnikulturális identitás helyreállítása is megtörténik.

A gondolatmenetet folytatva úgy is fogalmazhatunk, hogy a különböző etnikumok és népcsoportok közötti együttműködés helyes kommunikációval – nevezzük „strukturált párbeszédnek” – hatékonyan segítheti elő egy multikulturális társadalom életét. Az állami struktúra decentralizálása és minél szélesebb önkormányzatiság elvének megteremtése nem csak a demokráciát erősíti, hanem az etnikumok közötti kapcsolatrendszer is pozitívan befolyásolja. Az önkormányzatiság elve kiiktatja, de legalább is csökkenti a „társadalmi kommunikációban” megjelenő valós és/vagy szimbolikus hatalmi struktúrát, amelynek kilengései minden esetben az emberi jogok megsértésében jutnak kifejezésre.

A vajdasági autonómia elképzelés modellje ebben a körben is különösen tanulságos modellt állít elénk. Ebben a multietnikus autonómia struktúrában a kisebbségek védelmének az önkormányzás elvén alapuló integrálása kiváló példája annak, hogyan lehet az egyéni központú és a közösségi jogok között feszülő ellentmondásokat feloldani. A modell alkalmazása Romániára nézve is gondolatébresztő lehet, különösen azokban a régiókban, ahol a magyarság kisebbségben van.

17. Nemzeti kisebbségek

Az Európai Unióban a 27 tagállamban – különböző számítások szerint – minimum közel 300, vagy akár több, mint 500 különböző *nemzeti és etnikai kisebbség* él. Ezek helyzetének és jövőjének átfogó elemzése sok éves feladat lenne több kutatóintézetnek is. Hasonlóképpen sok évet venne igénybe, ha megnéznénk, hogy a több száz különböző nemzeti és etnikai kisebbségre mennyire és hogyan hat a gazdasági és társadalmi világválság.

A közép-kelet-európai régióban a 18. század végétől kezdődően több párhuzamos, nem egyszer egymást keresztező vagy egymás ellenében zajló *nemzetépítés* zajlott, s az ebből keletkező feszültségek nem csupán az egész 19. és 20. századra nyomták rá bélyegüket, de a jelek szerint még a 21. századra is számos tisztáznivalót hagytak maguk után. A térség egyik sajátossága, hogy miközben a régió etnikai térképe a múlt században nagymértékben átalakult,²⁶ a rendszerváltást követő (posztkommunista) intézményesítés folyamata összefonódott a *többség – kisebbség konfliktusaival*. A nemzeté válások során elszenvedett történelmi sérelmek a kívülálló számára érthetetlen módon felül írják az etnikai térkép átalakulásának realitását, amelyet a különböző politikai erők ügyesen kijátszhatnak. Az etnikai tényező súlya a többnemzetiségű kelet-közép-európai társadalmakban annak ellenére növekedett meg, hogy a *többség elfogadta a kisebbségi kultúrák másságát*.

Ugyanakkor a legtöbb országban ragaszkodtak és ragaszkodnak ahhoz, hogy a többség elve visszatükröződjék a politikai különállásban. A *többségi nemzet fogalma* új típusú politikai problémává generálta az emberi jogi és kisebbségi kérdéseket, amelynek fókuszában az önrendelkezés/autonómia, az anyanyelvhasználat és a kulturális identitás közösségi jogai állnak.

²⁶ A nemzetépítéseknek köszönhetően, különösen a 20. században, a régióban mélyreható homogenizáció zajlott le, amelynek eredményeként nem csak kultúrák, hanem egész közösségek tűntek el vagy asszimilálódtak (zsidók, szászok, németek stb.), de új etnikumok is megjelentek (roma etnikum).

Némileg árnyaltabb a kép a Nyugat-Balkán térségében, ahol a nemzeti identitás fogalma *párosul a vallási hovatartozás kérdésével*. Ennek tipikus esetét találjuk Macedóniában, ahol az a függetlenséget követő első alkotmány az államnyelv mellett kitért az *államvallás kérdésére* is. Az ebből fakadó macedón-albán konfliktus polgárháború forrásává lett.

Az etnikai konfliktusok harmadik csoportját a térség csaknem minden országában tömegesen jelenlévő *roma etnikummal* szembeni ellenséges magatartás határozza meg, amelynek elsődleges okai a szociális elmaradottságból fakadó periférikus állapotra vezethetők vissza, s amelyet évszázadok óta nem tud a térség megoldani. Ugyanakkor a roma társadalom nyelvi és kulturális összetétel tekintetében és társadalmi pozíciója szempontjából is erősen differenciált.

A rendszerváltást követő évtizedek és a piacgazdaságra való áttérés nem enyhítette a hagyományos etnikai ellentéteket, hanem *tovább erősítette*. A térség legnagyobb nemzeti kisebbségét alkotó magyarság és a macedóniai albánok abban a tekintetben voltak sikeresebbek sorstársaiknál, hogy nem csak mint etnikum, hanem mint *politikai tényező* is stabilizálták jelenlétüket az anyaországon kívüli hazájukban.

A 2004-es uniós csatlakozást követően gyorsan megváltozott a posztszocialista országok versenyképessége. A korábban élbolyba tartozó Magyarországot nem csak Szlovénia, de Szlovákia is megelőzte, s mára az eurózóna tagjai lettek. A 2008-ban kirobban gazdasági válság első félévében ez a helyzeti előny azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy a sikerül a válság mélyrepülését kikerülni. Mára már egyértelmű, mindekét országban elindult recesszió. A kisebbségben élő etnikumok számára a folyamat *rendkívül negatívan* hat.

Míg az euró övezetbe való bejutás igazi áldozatai Szlovákiában a romák voltak, 2002-ben éhséglázadások sorozat tört ki az országban -, addig a jelenlegi pénzügyi válság hatása – legalább is pillanatnyilag - elsősorban a magyarságot érinti súlyosan. Ebben a körben a munkanélküliek száma két irányból is megjelenik, előbb a Magyarországra átjáró dolgozók veszítették el állásukat (a jelenlegi 10 százalék fölötti szlovák munkanélküliségnek 4 százalékát teszik ki) legutóbb pedig a gyors ütemben növekvő hazai munkanélküliség érinti a magyar lakta vidékek lakosait. A román gazdaság a térség legdinamikusabban növekvő gazdasága volt az elmúlt években. A munkanélküliségi ráta gyors és hirtelen megnövekedése azért is súlyos, mert nem csak a hazai gazdaságból, hanem a csaknem egy milliós külföldön munkát vállalók hazatéréséből is táplálkozik.

Hosszan sorolhatnánk még az etnikai feszültségek *különböző típusait, változatait*. A valódi kérdés nem az, hogy a gazdasági-szociális-politikai világválság hat-e az etnikai feszültségekre, hiszen evidens, hogy széleskörű, közvetlen vagy közvetett hatást gyakorol. Akár azt is mondhatjuk, hogy világválság és etnikai feszültségek között *szoros kapcsolat* van. Az igazi dilemma tehát az, hogy a komplex hatásrendszer az etnikai feszültségekre hol, mikor hat drámaian, vagy a hatás mértékétől függetlenül *hol és mikor válhat ki drámai reakciókat*. Ez utóbbiak viszont *jórészt kiszámíthatatlanok*.

Egy minta a sok közül: svéd és orosz kisebbségek Finnországban

Az orosz nyelvet beszélők *Finnországban* még mindig gyakran diszkrimináció áldozatai lesznek - derült ki a finn Kisebbségi Ombudsman Hivatalának legújabb

tanulmányából.²⁷ A kutatás azt mutatja, hogy az orosz kisebbségnek máig szembesülnie kell a negatív hozzáállással, illetve a hozzájuk kapcsolódó sztereotípiákkal.

A kisebbségi ombudsman, Johanna Suurpää szerint itt az idő, hogy Finnország elkezdje az orosz bevándorlókat a társadalom egyenlő jogokkal bíró tagjaiként kezelni. Problémás kérdésként merült fel például a hivatalokkal való kommunikáció is. A megkérdezettek elmondták, szívesen látnának finn belföldi híreket orosz nyelven is, ezáltal követni tudnák az eseményeket, és könnyebb lenne összhangba kerülni a finn társadalommal.

A felmérés szerint az iskolában is érezhető *a negatív megkülönböztetés*. Az orosz nyelvű diákok tartózkodnak attól, hogy anyanyelvüket használják, félve, hogy esetleg negatív benyomást keltenek ezzel tanuló társaikban, és elkerülve a konfrontációt a finn nyelvű gyermekekkel, akik esetleg gúnyolnák őket

Azonban bármilyen lassú változás is a kisebbségek teljes elfogadása a társadalomban, a munkaerőpiacon egyértelműen érzékelhető a növekvő igény az orosz nyelvet beszélő szakemberekre. Egyre több az orosz határ közelében levő iskolában fektetnek hangsúlyt az orosz nyelvi készségek fejlesztésére is.

Nézzük a *svédek helyzetét is Finnországban*. A finnországi svédek második pártjaként működik a szociáldemokrata párt svéd tagozata, és újabban éles bírálatban részesíti a Svéd Néppártot, mert az engedett, úgymond, a negyvennyolcból. Miért vádolja a tagozat *a svéd jogok csorbításában cinkossággal a svéd pártot?*

A Svéd Néppárt mint harmadik évtizede kormányon levő koalíciós szervezet jóvá hagyta, hogy a finn pártok korlátozzák a svédek jogait! De milyen diszkriminációról is van szó? A folyamatban lévő finn közigazgatási reform során azt tervezik, hogy a korábbi svéd rendőrségi körzetek és a két svéd bíróság közül az egyik kétnyelvűvé váljék.

A Finnország területén egy tömbben élő svédek - saját körzeteikben -, rendőrségi ügyeiket mind ez ideig *svédül intézhették*, a körzetekben és őrskön a svéd volt a hivatalos nyelv. A jogok jelenlegi korlátozása pedig abban áll, hogy azokat ezentúl *kétnyelvűvé tennék*, azaz finnül is folya bennük az ügyvitel és a nyelvi érintkezés!

Érdekes tanulság lehet ez a Kárpát-Medencében, hiszen attól, hogy a két bíróságon eddig svédül folyt az ítélezés, nem omlott össze, vagy ingott meg a finn nemzetállam. Mi több, az egyik bíróság továbbra is svéd nyelvű marad, és a másikat sem számolják fel, mindössze *kétnyelvűvé* teszik ügyvitelét.

Érdeemes szemünk rajta tartanunk az úttörő finnországi svédek, vagy Európa más kisebbségeinek tapasztalatain.

Újabb minta: A grúz nemzetiségi helyzet

A nemzeti kisebbségi helyzet összetettségét jól mutatja *Grúzia*. Az országban a jelentősebb kisebbségek által lakott területek a következők²⁸:

²⁷ http://kitekinto.hu/europa/2009/03/04/az_oroszokat_meg_mindig_nem_szeretik_a_finnek

²⁸ http://kitekinto.hu/europa/2008/08/27/kisebbssegek_gruziaban

Abházia 8600 négyzetkilométer területű, lakóinak száma 250 ezer fő, amelyből nagyjából 120 ezer grúz nemzetiségű, központja Szuhumi. 1994- től de facto független állam, amelynek elnöke Szergej Bagaps; szakadár kormányát csak Oroszország ismeri el. 1998-ban a túlnyomórészt grúzok lakta Gali körzetében grúz ellenállási mozgalom bontakozott ki az abházokkal szemben, amelyet azonban a szeparatista kormány vérbe fojtott. Felső-Abházia néven a terület Grúzia autonóm része, amelynek Grúzia által elismert kormánya is van Ckhalta székhelyen.

Adzsária székhelye Batumi, az egykori szovjet flotta egyik legfontosabb bázisa, lakóinak jó része muszlim hitű adzsár (az első világháború végén a törökök azzal a feltétellel mondtak le a területről, ha a muszlim vallás gyakorlását biztosítja a grúz állam). A tartomány vezetője, az alvilággal is jó kapcsolatokat ápoló Aszlan Abasidze a 2004-es grúz bevonulás elől Moszkvába menekült, a terület azóta visszatért a grúz adminisztráció alá.

Dél-Oszétia 1991-ben kiáltotta ki függetlenségét, főként oszétok és grúzok lakta terület. A Kaukázus főgerince választja el az Oroszországhoz tartozó Észak-Oszétiától. Központja Chinvali, elnöke Eduard Kokotji.

A kurmandzsi nyelven beszélő jezidita (a judaizmus, a kereszténység és az iszlám keverékeként létrejött) **kurdok** vallási- etnikai csoportot képeznek az országon belül. Lélekszámuk a 2002-es népszámlálás adatai szerint nagyjából 20-25 ezer fő.

A **Tsalka régiót** több nép, törökül beszélő görögök, örmények, adzsárok, azerik lakják. A görög kisebbség túlnyomó többsége élt a görög állampolgársági törvény adata lehetőségekkel, és mára már 85%-uk elhagyta Grúziát. A 14 ezer fős örmény kisebbség is elvándorol, főként Oroszországba távoznak (érthető okokból Azerbajdzsán és Törökország nem vonzó számukra). A régióban 17 grúz, 13 örmény, 3 orosz és 3 azeri nyelvű iskola működik.

Dzsavakhetia a török-azeri határszélen fekvő, 6068 négyzetkilométer területű, többnyire 2000 méteres magasság feletti, a 2002-es népszámlálás szerint 207 598 fő által lakott terület, Akhalstikhe központtal. A lakosok többsége, 113 ezer fő örmény nemzetiségű, a grúzok lélekszáma 90 ezer;öt nagyobb régióra oszlik, melyből 2-2 túlnyomórészt örmény, illetve grúz nemzetiségű, egy pedig vegyes. A második világháború alatt a területen élő kurdokat és muzulmán hitű grúzokat a szovjet kormány Ázsia belsejébe deportálta.

A gazdasági nehézségek és a feszült politikai helyzet miatt 1990 óta *másfél millió grúz állampolgár emigrált, többségükben a nemzeti kisebbségekhez tartozók*. Az 1989-ben még a Grúzia lakosságának harmadát adó kisebbségek lélekszáma 2002-re *az össznépesség 16%-ára olvadt*.

A grúz alkotmány 6. paragrafusában szerint a nemzetközi szerződések az országban közvetlen hatállyal bírnak, és a jogforrási hierarchiában megelőzik a nemzeti jogalkotási forrásokat. A Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmányát Grúzia 1994-ben, a Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezményt 2000. január 21-én írta alá. 2004- ben 68 társadalmi szervezet sürgette a grúz kormányt az utóbbi szerződés ratifikálására, és vitafórum összehívására, ám a kérés süket fülekre talált.

Az 1993-as állampolgársági törvény a Grúzia területén élő minden lakosnak megadta a grúz állampolgárságot, ehhez pedig nem kívánta meg a grúz nyelven tett nyelvvizsgát, sőt a grúz nyelv ismeretét sem.

Az 1995-ös grúz alkotmány kimondja, *a nemzeti, etnika, nyelvi vagy vallási kisebbséghez tartozás nem lehet diszkrimináció alapja*. A szöveg rendelkezik arról is, hogy a kisebbséghez tartozás nem irányulhat Grúzia szuverenitása, függetlensége, államszervezete, illetve területi egysége ellen.

Az 1997-es közoktatási törvény az érettségiig biztosította a kisebbségek számára az anyanyelv iskolai tanulásának lehetőségét. 2002-ben 38 ezren tanultak orosz nyelvű, szintén 38 ezren azeri, 26 ezren örmény, 200-an pedig oszét nyelvű oktatási intézményben.

A Tbiliszi Egyetem nyelvi és irodalmi tanszéke lehetőséget biztosított orosz, örmény, azeri és görög nyelvű órák hallgatására is, a Tbiliszi Orbeliani Pedagógiai Egyetemen örmény és azeri nyelvi és irodalmi tanszék is működik.

Ami a hivatalos nyelveket illeti, az 1995-ös Alkotmány 8. cikke kifejezetten kimondja, hogy *Grúziában a hivatalos nyelv a grúz, Abháziában pedig az abház* is. A 38. cikkely szerint a magánéletben és a hivatalos ügyek intézése során is mindenki szabadon használhatja az anyanyelvét. A grúz kormány politikája arra látszik irányulni, hogy a függetlensége törekvő szeparatista kisebbséggel tudatosítsa, hogy nem járható út számukra a függetlenség felé vezető út. A grúz kormánynak valószínűleg nem az a célja, hogy kollektív alapon, minden kisebbséghez tartozót nemkívánatosnak tekintsen az országban, mert a kormánynak 2004. őszétől oszét nemzetiségű minisztere is volt Zinaida Bestajeva polgári integrációért felelős államminiszter személyében, illetve az Alkotmányban és a jogszabályokban lefektetett, az oktatásban is érvényesülő jogi garanciák megléte arra utal, hogy a grúz állam integritását tiszteletben tartó egyének nemzetiségi jogait Grúzia kész garantálni.

Két aktuális információ a magyar nemzetiségekről

(1) Szerbia nemzetközi elszigetelődésével, *a gazdasági válság okozta létbizonytalansággal* és a Vajdaság önállóságát növelő törvény elhúzódo vitájával magyarazzák kisebbségi vezetők a Vajdaságban kiújult magyarellenességet.²⁹ A belgrádi magyar nagykövetség határozott fellépést vár az erőszak visszaszorításában a szerb kormánytól.

„Koszovó Szerbiáé”, „Magyar vagyok, nem rác” - ilyen falfirkák jelzik a vajdasági Temerinben az etnikai feszültséget. Nemrég ismeretlenek egy feszületet próbáltak kidönteni, és ismét megszorodtak a magyar-verések. A 16 éves Koperec Csongort - elmondása szerint - a származása miatt vert meg egy 15 fős szerb csoport. A vegyes lakosságú tartományban több hasonló esetről tudnak.

A kisebbségi vezetők a lehetséges indítékok között említik tehát *a gazdasági válság okozta létbizonytalanságot* és a Vajdaság önállóságát növelő törvény elhúzódo vitáját.

„Akkor jelennek meg ezek a nemzeti türelmetlenségek, amikor politikai instabilitás lép föl, *illetve a gazdasági helyzet nehezebb*” - fogalmazott Pásztor Bálint, a nemzeti

²⁹ http://www.hirtv.hu/kulfold/hethatar/?article_hid=266544

kisebbségek parlamenti csoportjának vezetője. „Ebben egész biztosan a gazdasági válság is szerepet játszik, de úgy gondolom, hogy egyértelműen megfigyelhető, hogy a vajdasági alapszabály meghozatala, vagy annak késleltetése is hozzájárul a kisebbségellenességhez” - tette hozzá.

(2) *Utcai összecsapásokhoz és sztrájkokhoz* is vezethet a gazdasági válság és a gázkrízis.

A The Guardian újságírói szerint *Romániában, Bulgáriában és a balti országokban* lehetnek összetűzések. Ezeknek az országoknak ugyanis szembe kell nézniük a politikai változásokkal, a társadalmi konfliktusokkal és a rasszista megmozdulásokkal. Kiss Tamás szociológus azonban nem találja ennyire súlyosnak a helyzetet.

„Én nem tarom valószínűnek, hogy Romániában erőszakos megmozdulásokra kerülne sor a közeljövőben. Sztrájkra szerintem lehet számítani, itt már korábban is a tanügyesek bejelentették, hogy sztrájkolni fognak, illetve abban az esetben, hogyha a költségvetési szférában dolgozókat komolyan érintik a megszorítások, ugyanis ott erősebbek a szakszervezetek.”

A The Guardian szerint Romániában azért lehetnek majd összecsapások, mert *tömeges elbocsájtásokra kell számítani, az infláció miatt nehezebben lehet majd boldogulni a fizetésekből, és a hiteleket törleszteni*. Haller István emberjogi szakértő szerint emiatt etnikai konfliktusok is kialakulhatnak.

„Nemzetközi szinten felfigyeltek arra a jelenségre, hogy amikor gazdasági problémák vannak egy országban, akkor a kisebbségek helyzete nehezedik. Félő, hogy most, amikor Európában egy újabb gazdasági válság várható, bizonyos nemzeti kisebbségek, mint például a roma közösség, különböző nehézségekkel néz szembe, ugyanis egy olyan közösségről van szó, amelyik szociális problémákkal küszködik.”

A szakértő szerint ezt csak különböző intézkedésekkel tudná elhárítani a kormány. *„A problémák kezelésére az állam bizonyos költségeket kellene fordítson, és előfordulhat ilyenkor mindig, hogy az elégedetlenség egyrészt a kormány ellen nyilvánul meg, másrészt az olyan etnikai közösségekkel szemben, amelyet valamilyen okból kifolyólag a közösség nem néz jó szemmel.”*

Európában eddig még nem voltak erőszakos rasszista megnyilvánulások, de *utcai összecsapásokra* már volt példa. Litvániában a gázkrízis miatt a tiltakozók kövekkel dobálták meg a rendőröket. Bulgáriában is rendőrökkel csaptak össze a tüntetők, ők a korrupció és a kormány ellen tiltakoztak.

18. Csizma az asztalon? – az EU és a kisebbségvédelem

Heves vita zajlott 2009. február 3-án későn este az Európai Parlament Strasbourgi épületében, amelyről a Kitekintő internetes külpolitikai portál.³⁰ A frakcióközi, ún. Kisebbség Intergroup – hivatalos nevén „*Munkacsoport a hagyományos nemzeti kisebbségekért, az alkotmányos régiókért és a regionális nyelvekért*” – megpróbálta a lehetetlent, és feltette a sáros csizmát az asztalra. A hagyományos nemzeti és etnikai, valamint a bevándorló európai

³⁰ http://kitekinto.hu/karpat-medence/2009/02/05/csizma_az_asztalon_-_eu_es_a_kisebbssegvedelem

kisebbségek védelme Európában' tárgyában tartott vita előhozta az EU-t feszítő alapvető nézeteltéréseket, de a megoldás felé sajnos nem sikerült elmozdulni. Az EU még nem érett meg az ügy megnyugtató, közösségi szintű rendezésére.

A szóbeli kérdés

A vita napirendre tűzését egy, képviselők által leadott szóbeli választ igénylő kérdés előzte meg. Az Európai Bizottsághoz intézett kérdést *hat szocialista képviselő* - Tabajdi Csaba, Hannes Swoboda (osztrák), Jan Marinus Wiersma (holland), Véronique De Keyser (belga), Katrin Saks (észt) és Claude Moraes (brit) - nyújtotta be.

A képviselők többek között azt kérdezték: „*A nemzeti kisebbségek milyen jellegű követeléseai minősülnek jogszerűnek az Európai Unió politikai normái szerint? „Milyen esetben és milyen mértékben tagállami belügy a kisebbségi jogok megsértése?”; „Dolgozza-e ki az EU a hagyományos kisebbségek védelemi normáinak és ellenőrzési rendszerének jogilag kötelező rendszerét a lisszaboni szerződés alapján?”; „Tervezi-e a Bizottság a regionális és kisebbségi nyelvek bevonását a többnyelvűségbe”; illetve, hogy „Egyetért-e a Bizottság azzal, hogy az autonómia és az önrendelkezés különböző formái jelentik a legjobb megoldást a kisebbségi közösségek védelmére?”.*

A kérdések eléggé nyíltan, és egyértelműen kérdeznek rá *a kisebbségvédelem* egyébként is érzékeny, és a közelmúltban – magyar vonatkozásban biztosan – még érzékenyebbé vált pontjaira. A válasz sajnos ennél érzéketlenebbnek bizonyult.

A vita

A vitát Tabajdi Csaba (MSZP) európai parlamenti képviselő kisebbségek iránt elkötelezett előterjesztése vezette be, és a néppárti olasz Michl Ebnerrel együtt, mint társelnökök vezették le. Tabajdi beszédében elmondta, hogy *a 27 tagállamban közel 300 különböző nemzeti és etnikai kisebbség él, amely az uniós lakosság 15 %-a, és azzal érvelt, hogy ha az EU valóban a kulturális sokszínűség öre, akkor szavatolnia kell az nemzeti és etnikai közösségek jogait. „Miközben az Európai Unió célja a kulturális sokféleség megőrzése, a kisebbségi nyelveket és népcsoportokat a kihalás, az asszimiláció veszélye fenyegeti”* – mondta a képviselő.

„Az Európai Uniónak szavatolnia kell a helyi, regionális, nemzeti, uniós szinteken az őshonos, a történelmi kisebbségek, a romák, a több millió kisebbségi státuszban élő, önálló államisággal nem rendelkező népek, nemzetek, mint a katalánok, a baszkok, a skótok, a bretonok, az elzásziak, a korzikaiak, a walesiek, a romániai, szlovákiai és szerbiai magyar nemzeti közösségek és más társnemzetek jogait” – fogalmazott a politikus.

Tabajdi hozzátette: „nagyon fontos az, hogy a többség és a kisebbség közötti megegyezésen alapulva a tagállamok szuverenitását és területi integritását teljes mértékben tiszteletben tartva, együttdöntési, önkormányzati, »self-governance« autonómiaformák jöjjenek létre”.

A vitában igen aktívan vettek részt a Parlament *magyar képviselői*. Többek között felszólalt Gál Kinga (Fidesz), Szent-Iványi István (SZDSZ), Harangozó Csaba (MSZP), Lévai Katalin (MSZP), Tőkés László, Sógor Csaba, Winkler Gyula erdélyi és Bauer Edit felvidéki magyar képviselő. Politikai hovatartozástól függetlenül, mindegyikük a kisebbségi kollektív

jogok, illetve az autonómia ügye mellett foglaltak állást, és egységes európai kisebbségvédelmi rendszer bevezetését sürgették.

Bauer Edit a napjainkban felerősödő asszimilációs törekvésekre irányította a figyelmet. Gál Kinga annak beismerését várja az Uniótól, „hogyan ezek a közösségek problémái nem rendezhetők csupán általános emberjogi vagy diszkriminációt tiltó rendelkezésekkel”, igenis európai szintű szabályozásra van szükség. Lévai Katalin pedig az átfogó jogi normák megteremtését, a kisebbségvédelem jogi kereteit kérte a Bizottságtól.

Harangozó Gábor a kisebbségi önrendelkezés elismerésének szükségességét hangsúlyozta, Szent-Iványi pedig a kifejezetten és kizárólag kisebbségi ügyekkel foglalkozó Európai Biztosi poszt megteremtését vetette fel beszédében. Tőkés Lászlót pedig azon véleményét osztotta meg a Parlamenttel, hogy őt a nacionalkommunista idők idézett diktatórikus álláspontra emlékeztetik Traian Basescunak az erdélyi magyarok kollektív jogok és autonómia iránti jogos igényét visszautasító budapesti kijelentései.

Sógor Csaba és Winkler Gyula továbbá — utalva a román EP-képviselők magatartására és Traian Basescu Budapesten elhangzott autonómiaellenes mondataira — közös nyilatkozatban szögezték le: „Nem tudjuk elfogadni, hogy Romániában ismét felerősödtek a nacionalista hangok, míg az Európai Parlamentben azt hangoztatják, hogy otthon modellértékű a kisebbségi közösségek státusának rendezése.”

A felszólaló román EP-képviselők – várható módon – ugyanakkor az autonómia ellen foglaltak állást. Adrian Severin volt külügyminiszter szerint az Európa Tanács, valamint az Európai Unió kisebbségvédelmi rendszerének megkettőzése káros volna, és konfúziót okozna.

Érdekes elgondolás Severiné, hogy tud két nem létező dolog konfúziót okozni? Itt rögtön megjegyzendő, hogy sok európai országban, így Romániában is létezik „valamiféle” kisebbségvédelem (sőt, a kisebbségi törvény hiánya ellenére ott parlamenti képviselettel is rendelkezik az erdélyi magyarság, viszont Magyarországon csak kisebbségi törvénnyel büszkélkedhetnek a kisebbségek, de parlamenti képviselettel annál kevésbé, tehát mindenki söprögethetne a saját háza táján!). De hogy minden ország esetében beszélhetünk-e kisebbségvédelmi „rendszerrel” a gyakorlatban(!), az már közel sem biztos.

A „csattanó”

Jaques Barrot uniós biztos a túlzott elvárásoknak elébe menve leszögezte, hogy az Európai Uniónak *nincs általános hatásköre a kisebbségek védelme* ügyében, mivel az a nemzeti kormányok hatáskörébe tartozik. „Másképpen fogalmazva, nincs meg a jogalapunk a kisebbségek védelmének megszervezésére. Ez az ügy tényleg a tagállamok kompetenciájába tartozik” – mondta Barrot.

Mindig *kibújik a szög a zsákból*, még a sáros csizma talpából is!

Az európai lakosság közel 8%-a él *valamiféle fogyatékkal*, ezért vitathatatlan, hogy szükség van Európa „akadálymentesítésére”. Az újonnan csatlakozó országokban a *halmozottan hátrányos roma kisebbség* száma a lakosság 10%-át is eléri. A súlyos szociális problémákkal küzdő és diszkriminációval szembesülő romák problémáira mihamarabb közös, európai szinten született választ kell adni. (A EU romastratégiája kidolgozás alatt van.) Továbbá napjainkban egyre hangosabb a homo- és transzszexuális jogokért küzdők hangja is.

Ezek a közösségek mind-mind Európa kisebbségei. De az együttműködés valamiért itt mégis sikerül. Nagyon egyszerű.. ezek egyike sem veszélyezteti *a nemzetállam kereteit!*

Egy feltételezett európai stratégia esetén a tag(nemzet)államoknak újra kéne gondolniuk saját politikájukat, amire nagyon nincsen még hajlandóság. Sokan érvelnének, hogy ha nem nemzetállami alapon szerveződne Európa, talán nem lenne probléma... De akkor *nemzeti kisebbségek* sem lennének. Nem a nemzetállami léten kell változtatnunk, hanem azt el kell elérni, hogy ne féljen a többség a kisebbségtől és tekintse végre értéknek a kulturális sokszínűséget. Ez minden akadálymentesítésnél nehezebb feladatnak bizonyul...

Ezek ellenére azért *sikernek könyvelhetjük el a vita puszta létezését* is – nem mindennapos esemény ez az EU háza táján. „Minden élet egy nehéz szüléssel kezdődik” – mondják. Egy esetleges minimum követelményrendszer megfogalmazása (nyitott koordináció) első lépésben már óriási sikert jelenthetne. Bízunk benne, hogy a 2009-ben felálló új Parlament és új Bizottság, és az ’újdotsült európai gazdasági helyzet’ változtat majd a jelenlegi hozzáálláson.

19. Végül, de nem utoljára: az etnikai konfliktusok szerkezete - forradalom kontra elszakadás

A hidegháború végével megkezdődött az etnikai alapú konfliktusok *elburjánzása* mind nemzeteken belül, mind azok között is. A világ egyetlen térsége vagy politikai rendszer típusa – demokráciától a diktatúráig – sem volt mentes az etnikai küzdelmek véres következményeitől. Ez a tendencia a kutatások figyelmét a különböző etnikai konfliktusok felé fordította.

Mason, T. David az elmúlt három évtized kutatásaiból kivonatolva megkísérelte az etnikai politikák azon *strukturális keretének* felállítását, amely lehetővé teszi annak megértését, hogy egyes esetekben miért robban ki etnikai konfliktus, míg máshol nem, illetve miért ölt esetenként forradalmi, máskor etnikai elszakadási formát.³¹ Mason elemzése az etnikumok közti kapcsolatok két fő strukturájára mutat rá: 1. az etnikai rétegződés rendszere rangsorszerű, vagy 2. nem rangsorszerű.

A rangsorszerű rendszerekben a különböző etnikai csoportok földrajzilag keverednek, és a gazdasági státus egybeesik az etnikai státussal. Ebben a struktúrában mindig van egy domináns és egy alárendelt csoport, és a kettejük közötti interakció alá-fölérendeltségi rendszerben zajlik.

A nem rangsorolt rendszerben az etnikai csoportok relatíve jól elkülöníthető területeken élnek. Minden egyes etnikai csoportnak megvan a külön társadalmi rétegződési rendszere. A csoportok közötti érintkezés jobban hasonlít a nemzetközi kapcsolatokhoz, mint a rangsorolt rendszerekre jellemző alá-fölérendeltségi viszonyok.

Az etnikumok közötti kapcsolatok szerkezetének variációi egy nemzetben belül befolyással vannak a fejlődés által létrehozott javak etnikai csoportok közti elosztására. Mindenesetre az tény, hogy *az etnikumok közötti kapcsolatok jellege* – rangsorolt vagy nem

³¹MASON, T. David: Structures of Ethnic Conflict: Revolution Versus Secession in Rwanda and Sri Lanka. In Terrorism and Political Violence, 15. vol. 2003. 4. no. Winter 83–113. p.

rangsorolt – befolyásolja a társadalomban felmerülő etnikai alapú sérelmek természetét és mértékét. Ahhoz, hogy ezek a sérelmek kollektív cselekményhez vezessenek, mindenekelőtt a sérelmet elszenvedő etnikai csoport tagjait kell mozgósítani a kollektív cselekmény végrehajtására. Ez megköveteli azt, hogy számíthassunk azokra a módokra, amelyek szerint az etnikai csoporton belül kiemelkednek a vezetők, és a közös etnikai identitást használják, hogy felülkerekedjenek a köznép körében öntörvényű tendenciákon, és hogy mobilizálják őket etnikai alapú közös cselekmények végrehajtására.

A tanulmány feltárja azokat a feltételeket, amelyek meghatározzák, hogy egy kollektív etnikai cselekmény erőszakos formát fog-e ölteni. Az erőszakos konfliktus további súlyos kockázatokat testesít meg a közös cselekményben résztvevők számára, és mint ilyen intenzívebbé teszi a kísértést az öntörvényű megnyilvánulásokra. Mason a srí lankai szingaléz és tamil, valamint a ruandai hutu-tuszi ellentét elemzése és összehasonlítása alapján kísérletet tesz az etnikai erőszakot megmagyarázó elmélet felállítására. A srí lankai példa egy nem rangsorolt etnikai rétegződési rendszer erőszakban való részvételére példa, ahol a tamil lázadók célja az elszakadás volt. Ruanda ellenben a rangsorolt etnikai rétegződésű rendszerben az etnikai alapú erőszakra példa, ahol a tuszi lázadók célja a hutuk uralta rezsim megdöntése volt.

Az etnikai elválasztódás jelenléte segít először is megmagyarázni a *sérelemből származó kollektív cselekmény* létrejöttét. Amikor egy társadalom az etnikai vonalak mentén megosztottá válik, szinte teljesen biztos, hogy a fejlődés és a gazdasági növekedés gyümölcsei – beleértve a bevétel áramlásának irányát, új lehetőségeket a gazdaságban és hatalmi pozíciókat a kormányzásban – egyenlőtlen módon kerülnek felosztásra az etnikai csoportok között. Az egyik csoport előnyöket fog élvezni a másikkal szemben. Az etnicitás segít megmagyarázni azt is, hogy a felemelkedő vezetők hogyan képesek mobilizálni követőiket, hogy vegyenek részt, vagy más módon támogassák a közös cselekményt. Az etnikai identitás lesz minden kérdéskör keretének alapja és a nem elitek meggyőzésének eszköze, hogy támogassák a kialakuló mozgalmat. Az etnikai identitás lehetőséget ad a vezetők számára, hogy megkülönböztessék a potenciális támogatókat azoktól, akik nem valószínű, hogy támogatni fogják a mozgalmat. Továbbá az etnikai jegyek lehetővé teszik az öntörvényűek megfigyelését és szankcionálását. Az etnikai rétegződési képlet különbségei nagymértékben meghatározzák, hogy egy kollektív etnikai cselekmény valószínűségét és lehetséges formáját: forradalom kontra elszakadás.

A nem rangsorolt rendszerekhez képest *a rangsorolt rendszerekben* nehezebb a tömegek mozgósítása egy kollektív etnikai cselekmény céljából, mivel az alárendelt csoport kevésbé képes a mozgalom mozgósításához szükséges vezetők kinevelésére, és a fenntartási források biztosítására. Amikor egy rangsorolt rendszerben az alárendelt csoport mégis fellázad, akkor mozgalmuk sokkal valószínűbb, hogy egy *etnikai forradalom* alakját ölti, mint egy elszakadási lázadásét.

Mason rámutat, hogy mindkét vizsgált esetben *az állami elnyomás* kritikus szerepet játszott abban, hogy a kollektív etnikai cselekmény eszkáladott, és erőszakos etnikai felkeléssé alakult. Ha a konfliktus ilyen mértékig elmélyül, akár etnikai forradalom formájában (mint pl. Ruandában) vagy etnikai elszakadási háborúként (mint Srí Lankán), ismét a társadalom etnikai rétegződésének funkcióját fogja betölteni.

6. Jövő-forgatókönyvek (avagy milyen alternatívák között választhatnak az etnikai kisebbségek)

Ahhoz, hogy érdemben megvizsgáljuk az etnikai kisebbségek helyzetének változásait, és *jövő alternatíváit*, csak olyan scenáriókat vázolhatunk fel, amelyek *együttesen vizsgálják* a világválságok és az etnikai feszültségek egymásra hatását és ezek modelljeit. Természetesen nincs olyan elemzés, amely tételesen előre tudná jelezni, hogy 3-5, vagy akár tíz év múlva merre halad a világ, vagy mi lesz a végkifejlete a jelenlegi gazdasági és társadalmi világválságnak. Ezért módszertanilag csak azt választhatjuk, hogy a várható és feltehetően akár be is következő folyamatok *milyen alternatívákat* eredményezhetnek. Ez tehát olyan rövid- és középtávú *jövőkép rendszer* létrehozását teszi lehetővé, amely várhatóan közel lesz majd a bekövetkező tényleges változásokhoz.

Első forgatókönyv: váratlan, véletlenszerű fordulatok forgatókönyve.

Az európai társadalmak számára az egyik legnagyobb veszélyt az jelenti, ha egyaránt nem, vagy csak felületesen értik a három fő (gazdasági világválság, társadalmi világválság, etnikai válságok) folyamatait és azok eminens természetét. Ha ugyanis a fő folyamatokat nem kellő mélységig elemezzük és ezek alapján csak legfeljebb részleges megoldásokat dolgozunk ki, akkor a három fő folyamat látszólag *véletlenszerű, váratlan bonyodalmakat* okoz, amelyek országok között vagy országokon belül etnikai feszültségeket robbanthatnak ki. A véletlen akár jót, akár rosszat hoz, nem teszi kiszámíthatóvá a válságkezelést. Ha a három folyamat egymást erősíti, akkor a feszültségek eszkalálódhatnak. Ha a pénzügyi- vagy gazdasági világválságot csak átmenetileg kezeljük, a világválságok nem csak ismétlődnek, hanem a jelenleginél is szélesebb körben hatnak és ezek szükségképpen dramatizálják az etnikai vagy bármilyen más kisebbségi feszültségeket.

Második forgatókönyv: sorozatos etnikai lázadások forgatókönyve.

Ha bármilyen okból, akár a válságkezelés problémái miatt a gazdasági világválság elszabadul, akkor ez szükségképpen kirobbanthat globális vagy/és lokális válságokat, amelyek – a rákos társadalmi áttétek természete szerint – széles vagy/és szűk körű etnikai vagy más kisebbségi lázadásokat váltanak ki. A dilemma éles és megoldatlan. Sok elemző szerint elég, ha a cowboy kapitalizmust szabályozással fegyelmezzük meg és az újraszabályzott, javított kapitalizmus további évtizedekre globális és nemzeti egyensúly helyzeteket teremt. Érdemes azonban arra is felkészülni, ha a korrigált kapitalizmus modell alulteljesít és ennek következményeként egyszerre lesznek különböző típusú etnikai, társadalmi vagy információs kisebbségi krízisek. Ha a lázadások mintegy bozóttűzként lángolnak fel, ezek gyorsan átterjedhetnek számos országra. Ebből az következik, hogy abba az országba is átcsaphatnak, ahol pedig egyébként tudatosan igyekeznek az etnikai problémákat megoldani.

Harmadik forgatókönyv: többségi provokációk forgatókönyve.

Ha a többségi társadalmak irányító vagy irányított csoportjai az etnikai (vallási, kulturális vagy bármilyen más) kisebbségeket értetlenséggel, lebecsüléssel, elutasítással fogadják, akkor ezekre a társadalmi konfliktus helyzetekre várhatóan szükségképpen negatív válaszreakciók érkeznek majd az etnikai kisebbségek részéről. Ebből az következne, hogy a reflexiók nem maradnak meg a puha eszközök (kivonulás, elfordulás, elzárkózás, stb.) körében, mert az íratlan vagy akár írott társadalmi szerződések nem tarthatók fenn, és az egyébként is frusztrált

helyzetben lévő etnikai kisebbségek vagy azok egyes csoportjai radikális fellépésekre szánhatják el magukat.

Negyedik forgatókönyv: az etnikai kisebbségek negatív krízis kezelésének forgatókönyve.

Az előbbi forgatókönyv alternatíva a többségi társadalom helytelen magatartását mutatja, ez a forgatókönyv pedig a különböző kisebbségek szintén helytelen kiút keresésének forgatókönyvét foglalja össze. Az etnikai kisebbségek legalább három különböző negatív tendenciára építhetik viselkedésüket: 1. szociális, szellemi vagy identitásbeli helyzetük dramatizálása; 2. a többségi társadalmi csoportok ellenségként való értelmezése; 3. az előítéletes, túlzottan egyszerűsített primitív sémák szerinti gondolkodás miatt. Ha tehát az etnikai kisebbségek okkal vagy ok nélkül, érzelmileg, lelkileg felfűtött, személyes vagy/és csoportos, vagy elfogult, kirekesztő reakcióikra hallgatnak, akkor az ellenségkeresés és –találás eredménye nyílt agressziókat válthat ki. Mindehhez a folyamathoz természetesen bőven elég, ha a gazdasági, társadalmi válság vagy válságkezelés negatív hatásait nehezen viselik, vagy maga a tapasztalat elviselhetetlennek tűnik. Ebbe a körbe tartoznak a negatív, nacionalista reakciók is, amelyekkel mindkét fél vádolhatja a másikat, vagy amelyik vétkébe mindkét fél beleeshet.

Ötödik forgatókönyv: a megértés, a tolerancia, érdek és érdekegyeztetés forgatókönyve.

Ha feltesszük, hogy a következő évtizedekben a gazdasági, társadalmi, sőt az ökológiai folytatódó válságok miatt nem jöhet létre társadalmi béke és nem alakul ki a békés kollektív tudat egyensúlya sem, akkor ennek ellenére vagy ettől függetlenül is, a feszült globális, nemzeti és lokális konfliktus sorozatokra a többségi társadalmak vagy legalább az uralkodó társadalmi csoportok és ideológiáik a megértés javításával és az integrálás növelésével válaszolhatnak. Ezt az egyoldalú tudatos konfliktuskezelést segítheti, hogy a válságkapitalizmus vagy -posztkapitalizmus egyúttal folyamatos világreformokat kezdeményez.

Hatodik forgatókönyv: közel az ideákhoz forgatókönyv.

Tételezzük fel, hogy a javított kapitalizmus keretei között a világválságok kezelhetők, vagy az új posztkapitalizmus alternatívája legalább egy-két évtizedre megoldást kínál, akkor is számos európai országban felvetődnek változatlanul azok a dilemmák, hogy a különböző kisebbségek mai és jövőbeli problémáit hogyan oldják meg. Egy javuló, kiegyensúlyozottabb, a szociális államot részben rekonstruáló világállapot ugyanis automatikusan nem oldja meg az etnikai kisebbségek tegnapi vagy holnapi kríziseit. A társadalmi javak igazságosabb elosztása és hasznosítása csak elősegítheti az ideákhoz közelítő állapotot, amikor Európában (akár a többi kontinensen is) nem csak megértés és tolerancia erősödik meg kisebbségek irányában, hanem minden érdekelt gazdasági, társadalmi és szellemi csoport kiinduló pontként elfogadja, hogy mindenki igazsága igazság, s ha nem a másik gyengítése, vagy eltiprása érdekében akarja használni. Minden érték érték, ha ebből az következik, hogy nem a másik értéktelenségének a definiálásra használják. Ha a többség nem akarja a kisebbségeket alávetni vagy kiszorítani és ugyanígy minden kisebbség nem törekszik a többség megkérdőjelezésére vagy háttérbe szorítására.

Ezek az általános törvényszerűségek és forgatókönyvek szükségképpen *koalícióra is léphetnek* egymással. Ez nem biztos, hogy mindig jó alternatíva, mert két-három negatív alternatíva együttes érvényesülése átfogó és súlyos konfliktusokhoz vezethet. Önmagában viszont már az is segít, ha a problémákról nyíltan és világosan beszélünk, anélkül, hogy csak a magunk véleményét szeretnénk monopolizálni. A forgatókönyv-változatok jellemzése

egyébként azzal a konklúzióval is jár, hogy a magyar parlamentnek szüksége lenne olyan folyamatos helyzetelemzésre, és megoldáskeresésre, amely felkészít a nem várt helyzetek gyors reagálására is. Ha a magyar etnikai kisebbségek helyzetét is jövő lehetőségeit vizsgáljuk, akkor ezekre *ugyanazok a forgatókönyvek* vonatkoznak, mint amelyeket most ismertettünk. Egyrészt sok véleménnyel szemben megerősíthetjük, hogy az etnikai kisebbségi problémák Magyarországon is kezelhetőek. Ugyanakkor nálunk is bekövetkezhetnek a *negatív forgatókönyvek* – a nem az egész társadalmat jellemző - éretlen-tisztázatlan többségi- és kisebbségi magatartások miatt.

Utószó

Az elemzés során az egyik összefoglalás arra mutatott rá, hogy a földi civilizáció és kultúra előtt jövőképként jelenleg *három világmodell programot* nevezhetünk meg: 1. Kapitalizmus és újkapitalizmus; 2. Valóban új kapitalizmus; 3. Poszt-kapitalizmus (ami a kapitalizmus után jön).

- Az utóbbi évtizedekben létrejött kapitalizmus a pénzpiac központú, manipulált újkapitalizmus, amelyet a piac (a láthatatlan kéz) képtelen volt szabályozni és kontrollálni
- Az újkapitalizmus jelenlegi programja nem más, mint a korrigált kapitalizmus; a korrigálást főként a látható kéztől (az államtól) várják, noha a mai (funkcionális) kapitalista állam szintén képtelen szabályozni és kontrollálni
- A kapitalizmus és újkapitalizmus egyaránt a közelmúlt világ-modellje, amely elutasítja a társadalmi, az ökológiai, a tudásbeli, az erkölcsi, a kollektív tudatbeli és szakrális koordinációt is
- Hosszabb távon az emberiség megmaradását csak valamelyik poszt-kapitalista modell, vagy modell-kombináció érheti el, amelynek viszont feltétele az emberiség kollektív tudatának emelése.

Mind a három modell keretében *az etnikai feszültségek másképpen alakulnak*. Nem zárjuk ki, hogy a kapitalizmus-újkapitalizmus világmodellben, avagy az európai tagállamokban nagyon tudatos társadalmi és állami részvétellel – azaz nem csak állami akarattal, sőt a különböző etnikai csoportok szintén tudatos önkorrekcióval - *az etnikai feszültségek csökkenhetnek, vagy részben orvosolhatók*, ám elég evidens, hogy tényleges és tartós megoldás csak *valamilyen új típusú kapitalizmusban, vagy posztkapitalizmusban képzelhető el*. Olyanban, amelyet nem borít fel, nem zilál szét a visszatérő, vagy újra-újra megjelenő gazdasági-társadalmi világválság.

Irodalom

BRAUDEL, Fernand: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV-XVIII. Század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen, Budapest, Gondolat, 1985.
Bródy András: Érték és újratermelés KJK Budapest, 1969.

CHAUPRADE, Aymeric: L'immigration extra-européenne, un défi majeur pour l'Union européenne, in *Tribun*. Institut Thomas More, 2005. 5.sz.

EGEDY G.: A multikulturalizmus dilemmái: Nagy-Britannia példája, in *Polgári Szemle*, 6. sz., 21–30.

État de la population mondiale 2007. Libérer le potentiel de la croissance urbaine. UNFPA, *Global Trends: Refugees, Asylum-seekers, Returnees, Internally Displaced and Stateless*

EUROSTAT 98/2008 - Recent migration trends: citizens of EU-27 Member States become ever more mobile while EU remains attractive to non-EU citizens

Gaál Csaba: A vállalatvezetők többsége szerint a kapitalizmus alapjaiban változik meg a jelenlegi válság nyomán. A láthatatlan kéz rosszul működik
<http://vg.hu/index.php?apps=cikk&cikk=273524>

Gerlóczy Ferenc: Hamvas Béla a világválságról: gyökerekig hatoló első hazugság
<http://ujreformkor.hu/gerloczy-ferenc-hamvas-bela-vilagvalsagrol-gyokerekig-hatolo-első-hazugsag>

Hardt, Michael/Negri, Antonio (2004): *Multitude. Krieg und Demokratie im Empire*, Frankfurt/New York

HÁRS ÁGNES: A magyar munkaerő-migráció regionális sajátosságairól, MTA Közgazdaságtudományi Intézet – Műhelytanulmányok, 2004/26.

HAWKEN, Paul: *The next economy*, New York, 1993.

Heinrich, Michael (2004): *Die Wissenschaft vom Wert*, Münster

HUYSMANS, Jef : The European Union and the Securitization of Migration, *Journal of Common Market Studies*, 2000, 751–777, 758.

KATSELI, Louka T. – Lucas, Robert E.B. - Xenogiani, Theodora: Effects of Migration Kennedy, Paul (1993): In *Vorbereitung auf das 21. Jahrhundert*, Frankfurt/Main

Knapp, Georg Friedrich (1905): *Staatliche Theorie des Geldes*, München und Leipzig

KOSELLECK, Reinhart: A forradalom újkori fogalmának történeti kritériumai. in *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz, Bp., 2003.

Kurz, Robert (2003): Weltordnungskrieg. Das Ende der Souveränität und die Wandlungen des Imperialismus im Zeitalter der Globalisierung, Bad Honnef

Kurz, Robert (2005): Das Weltkapital. Globalisierung und innere Schranken des modernen warenproduzierenden Systems, Berlin

MARTIN, Ph.–WILDGREN, J.: International Migration. Facing the Challenge, in Population Bulletin, 2002. 57. kötet, 1. sz. 3-40.o. Nagy Boldizsár: A szuverén határai, in Fundamentum, 2003. 2. szám, 38-48.o.

MASON, T. David: Structures of Ethnic Conflict: Revolution Versus Secession in Rwanda and Sri Lanka. In Terrorism and Political Violence, 15. vol. 2003. 4. no. Winter 83–113

Mélyülő konfliktusok Kelet- Közép-Európában: növekvő kockázatok rövid távon. A Political Capital Institute kockázati figyelmeztetése 2009. 04. 28.

www.politicalcapital.hu/download/20090218_pcrisk_crisis_region_170209.pdf

Nagy gazdasági világválság, http://hu.wikipedia.org/wiki/Nagy_gazdas%C3%A1gi_vil%C3%A1gv%C3%A1ls%C3%A1g

On Sending Countries: what do we know? OECD Working Paper No. 250, 2006.
Persons, UNHCR, Geneva, June 2008.

Perspectives des migrations internationales, OECD 2008

PÉTER László: „Romák, szegények, senkik vagyunk”. Elemzési kísérlet egy szegény roma közösség etnikai identitásépítő stratégiáiról

PÓCZIK Szilveszter: Nemzetközi migráció, kisebbségek, társadalmi kockázatok és megoldások, in Polgári Szemle, 12. sz. 2006.

Robert Kurz – A szakadék szélén?, <http://hungary.indymedia.org/node/6417>

SALT, J.: Current trends in international migration in Europe. Council of Europe. 2005.

SZABÓ Laura: Gazdasági vagy jóléti migráció? in Találjuk ki Közép-Európát, 2005

Szelényi Iván: A globális pénzügyi válság és Közép-Európa nyomorúsága, Népszabadság 2009. március 21.

The 2009 Commodity Crunch Risk Index Assessing Emerging Markets' Vulnerability to Commodity Price Volatility, AON Corporation 2009.

Thurow, Lester (1996): Die Zukunft des Kapitalismus, Düsseldorf/München
TIC et réorganisation spatiale des activités économiques: Développements théoriques et application aux services de santé. Rapport scientifique, in Géographie, économie, société, 2003. vol.5. no 3-4

UN Population Division (2003): World Population Prospects: The 2002 Revision.

Varga Csaba: Új paradigmák (www.paradigmakutato.hu)

VÍGVÁRI András: Pénzügy(rendszer)tan, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2008.

WIHTOL DE WINDEN, Catherine: Démographie, Immigration, Intégration, Fondation Robert Schuman, Questions d'Europe, 13/10/2008

Xenogiani, Theodora: Migration policy and its interactions with aid, trade and foreign direct investment policies: a background paper, OECD Working Paper No. 249, 2006